СПРАВА ПРО ОПІКУ

Контр-адміралові Базошу, губернаторові острова Бурбон, присвячує вдячний автор

де Бальзак

Якось у 1828 році, годині о першій ночі, з будинку, що стояв на вулиці Фобур-Сент-Оноре, поблизу Єлісейського палацу Бурбонів вийшли два молодики. Це були знаменитий лікар Орас Б’яншон і один з найелегантніших паризьких чепурунів барон де Растіньяк – друзі з давніх часів. Обидва відіслали додому свої екіпажі, найняти візника їм не пощастило, але ніч була чудова, а бруківка суха.

– Пройдімося до бульвару пішки, – запропонував Ежен де Растіньяк Б’яншонові. – Ти візьмеш фіакр біля Клубу – вони стоять там усю ніч до ранку. Проведи мене додому.

– Залюбки.

– Ну, що ти скажеш, друже?

– Про цю жінку? – холодно запитав лікар.

– Впізнаю Б’яншона! – вигукнув Растіньяк.

– А що таке?

– Таж ти, друже, говориш про маркізу д’Еспар, ніби про хвору, яку збираєшся помістити до своєї лікарні.

– Хочеш знати мою думку, Ежене? Якщо ти покинеш пані де Нусінген заради цієї маркізи, ти проміняєш шило на швайку.

– Пані де Нусінген уже тридцять шість років, Б’яншоне.

– А маркізі тридцять три, – жваво заперечив лікар.

– Навіть непримиренні суперниці дають їй не більше двадцяти шести.

– Друже, якщо хочеш знати, скільки жінці років, поглянь на її скроні та кінчик носа. Хоч би до яких косметичних засобів удавалася жінка, вона нічого не здатна вдіяти з цими невблаганними свідками її тривог. Кожен прожитий рік залишає там свій відбиток. Коли шкіра на скронях ніби розм’якла, стала в’ялою, вкрилася сіточкою дрібненьких зморщок, коли на кінчику носа з’являються цяточки, схожі на оті чорні порошинки, які дощем сиплються на Лондон, де каміни топлять кам’яним вугіллям, тут нікуди не дінешся: жінці перейшло за тридцять! Хай вона й гарна, і дотепна, й принадна, хай вона відповідає всім твоїм вимогам – але їй минуло тридцять років, і для неї настала пора зрілості. Я не осуджую тих, хто сходиться з цими жінками, але чоловік такого витонченого смаку, як ти, не може приймати улежаний ранет за райське яблучко, що всміхається тобі з гілки й само проситься на зуб. Правда, кохання ніколи не зазирає до метричних записів. Ніхто не кохає жінку за юність або зрілість, за красу або потворність, за дурість чи за розум. Кохають не за якісь там переваги, а просто тому, що кохають.

– Ну, мене в ній приваблює інше. Вона маркіза д’Еспар, уроджена Бламон-Шоврі, вона славиться у світському товаристві, в неї благородна душа, а ноги не гірші, ніж у герцогині Беррійської, у неї, либонь, тисяч сто річного прибутку, і я, мабуть, одного чудового дня одружуся з нею! І нарешті розквитаюся з усіма боргами.

– А я думав, ти багатий, – зауважив Б’яншон.

– Таке скажеш! У мене лише двадцять тисяч річного прибутку – тільки й вистачає, що на власний виїзд. Я заплутався в одній халепі з Нусінгеном – коли-небудь я розповім тобі цю історію. Я видав заміж сестер – оце мій найбільший успіх за той час, відколи ми востаннє бачилися. Прилаштувати їх для мене було важливіше, ніж стати власником річного прибутку в сто тисяч екю. Ну й що, на твою думку, мені робити далі? Я шанолюбний. Що мені дасть пані де Нусінген? Ще рік, і мене скинуть із рахунку, вважатимуть за ніщо, так наче я вже одружений. Я несу весь тягар і шлюбного, і парубоцького життя, не знаючи переваг ні того, ні того, – фальшиве становище, в яке неминуче потрапляє кожен, хто довго ходить прив’язаний до однієї спідниці.

– Он як! То ти вважаєш, що знайшов скарб? – сказав Б’яншон. – Знаєш, друже, твоя маркіза мені зовсім не до вподоби.

– Тебе засліплюють твої ліберальні переконання. Якби це була не маркіза, а яка-небудь пані Рабурден…

– Річ не в тому, друже, аристократка вона чи міщанка. Вона – бездушна кокетка, завершена егоїстка. Повір мені, лікарі тямлять у людях, і найздібніші з нас уміють не тільки зціляти тіло, а й заглядати в душу. Будуар, у якому нас приймала маркіза, – чарівний, її дім – розкішний. І все ж я думаю, маркіза сидить по вуха в боргах.

– Звідки в тебе така впевненість?

– Я не впевнений, я припускаю. Вона говорила про свою душу, як небіжчик Людовік Вісімнадцятий говорив про своє серце. Повір, друже, ця тендітна, бліда жінка з каштановим волоссям, яка нарікає на нездужання, щоб її пожаліли, насправді має залізне здоров’я, вовчий апетит, силу і спритність пантери. Ніколи ще газ, шовк та муслін не прикривали такої вишуканої брехні. Ессо![1]

– Ти лякаєш мене, Б’яншоне! Мабуть, чимало набачився ти в житті після нашого перебування в пансіоні Воке.

– Так, друже, відтоді я вдосталь надивився на маріонеток, ляльок та кривляк. Я вивчив звичаї світських дам, адже вони доручають нашим турботам і своє тіло, і найдорожче, що в них є: свою дитину, якщо вони її люблять, або своє обличчя, про яке вони завжди ніжно піклуються. Ми просиджуємо ночі біля їхнього узголів’я, ми із шкури пнемося, щоб їхня краса ні в чому не потерпіла. Ми досягаємо в цьому великого успіху, ми мовчимо, як могила, зберігаючи їхні таємниці, – вони посилають до нас по рахунок і кажуть, що ми правимо з них дуже дорого. Хто врятував їх? Природа! Вони нас не тільки не хвалять, вони нас ганьблять, бояться рекомендувати приятелькам. Ви, друже, говорите про них: "Ангели!" – а я бачив цих ангелів у всій наготі, без усмішок, під якими вони приховують душу, і без лахів, якими вони прикривають тілесні вади. В отакому вигляді – без манер і без корсетів – ці дами не вражають красою. Замолоду ми добре наковталися каламуті, що підіймалася з дна житейського моря, яке викинуло нас на скелю "Пансіон Воке"; але все, що ми там бачили, – то дрібниці. Коли я проник до світського товариства, я зустрів там страховищ у шовках, Мішоно в білих рукавичках, Пуаре, прикрашених орденськими стрічками, вельмож, які лихварюють не згірше за татуся Гобсека! А коли я захотів потиснути руку Доброчесності, то – яка ганьба для людства! – я знайшов її на горищі, де вона цокотіла зубами від холоду, животіючи на вбогі заощадження або мізерний заробіток, на якісь півтори тисячі франків у рік, на горищі, де її цькували та обмовляли, називаючи безумством, тупістю або дивацтвом. Так от, друже, твоя маркіза – великосвітська дама, а я найдужче не терплю жінок саме такого гатунку. Сказати тобі, чому? Жінка з піднесеною душею, незіпсутим смаком, з лагідною вдачею, із щирим і простим серцем ніколи не стане великосвітською дамою. Висновок зроби сам. Світська дама і чоловік, який домігся влади, схожі між собою з тією, одначе, різницею, що якості, завдяки яким чоловік підноситься над загалом, звеличують і прославляють його, а якості, що забезпечують жінці її короткочасне владарювання, – це жахливі вади; приховуючи свою істинну вдачу, вона насилує природу, а бурхливе світське життя вимагає

від неї залізного здоров’я в тендітному тілі. Як лікар я знаю, що добрий шлунок і добре серце тут несумісні. Світська жінка бездушна, її нестямна гонитва за втіхами продиктована бажанням зігріти свою холодну натуру, вона прагне збудливих переживань, як ото старий дід, що йде шукати їх у балет. Розум панує в неї над серцем, і задля тріумфу вона приносить у жертву справжні пристрасті та друзів – так генерал посилає в саме пекло своїх найвідданіших офіцерів, щоб виграти битву. Світська жінка, піднесена модою, це вже не жінка; вона не мати, не дружина, не коханка; її стать – у мозку, якщо висловитися в медичних термінах. У твоєї маркізи наявні всі ознаки цього духовного каліцтва: ніс, схожий на дзьоб хижого птаха, ясний, холодний погляд, улеслива мова. Вона лискуча, мов криця машини, вона хвилює в тобі усі почуття, але не серце.

– У твоїх словах є частка істини, Б’яншоне.

– Частка істини? – обурився Б’яншон. – Усе в них – істина. Невже ти гадаєш, мене не вразила у саме серце образлива ввічливість, з якою вона дала мені відчути ту невидиму відстань, що лежить між нею – аристократкою, і мною – простолюдином? Думаєш, мені не вселила глибокої зневаги її котяча лагідність? Просто я їй потрібен сьогодні. Через рік вона пальцем не кивне, щоб зробити мені найменшу послугу, а сьогодні ввечері улещатиме мене усмішками, сподіваючись, що я зможу вплинути на свого дядька Попіно, від якого залежить успіх її позову…

– Друже, а ти хотів би, щоб вона наговорила тобі грубощів? Я згоден з твоєю філіппікою проти великосвітських жінок, але ж ідеться про мої вподобання, а не твої. Я все ж таки радше візьму за дружину маркізу д’Еспар, ніж найцнотливішу, найсерйознішу, найлагіднішу жінку в світі. Одружитися з ангелом! Таж тоді доведеться поховати себе в глушині й тішитися сільськими радощами! Для політика дружина – це ключ до влади, це машина, що вміє чемно всміхатися й казати люб’язні слова. Вона – найголовніше, найнадійніше знаряддя шанолюбця. Одне слово, це друг, якого можна підставити під удар, нічим не ризикуючи, і потім зректися, нічим не поступившись. Уяви собі Магомета в Парижі дев’ятнадцятого століття. Дружина в нього була б викапана Роган, хитра

й улеслива, як жінка посла, спритна, як Фігаро. Любляча дружина нічого тобі не дасть, а маючи за дружину великосвітську даму, ти досягнеш усього. Вона – алмаз, яким чоловік вирізає усі шибки, якщо в нього нема золотого ключа, який відмикає всі двері. Міщанам – міщанські чесноти, а шанолюбцям – вади шанолюбців. А тепер уяви собі, друже, яка то втіха – кохання герцогині де Ланже, герцогині де Мофріньєз або леді Дадлі! Якого чару надає холодна стриманість цих жінок найменшим проявам їхнього почуття! Яка радість милуватися барвінком, що пробивається з-під снігу! Одна усмішка, напівприкрита віялом – і куди діваєтся стриманість, продиктована правилами пристойності? Та хіба можна з цим рівняти непогамовні пристрасті твоїх міщанок з їхньою сумнівною відданістю! Бо відданість у коханні – це той самий розрахунок. А крім того, у великосвітської жінки, у Бламон-Шоврі, свої чесноти! Її чесноти – багатство, влада, блиск, певна зневага до всіх, хто стоїть нижче від неї…

– Дякую, – сказав Б’яншон.

– Ти старий йолоп, друже! – вигукнув, сміючись, Растіньяк. – Не будь плебеєм, наслідуй свого друга Деплена: стань бароном, кавалером ордена Святого Михаїла, пером Франції, а дочок повидавай за герцогів.

– Під три чорти всіх твоїх…

– Ну, ну, вгамуйся. Бачу ти тямиш тільки в медицині. Мені, далебі, жаль тебе.

– Я ненавиджу цих людей. Хоч би вибухнула революція та назавжди звільнила б нас від них.

– Мій любий Робесп’єре, озброєний ланцетом, то ти підеш завтра до свого дядька Попіно чи ні?

– Піду, – сказав Б’яншон. – Заради тебе я і в пекло спущуся…

– Любий друже, ти мене розчулив. Адже я пообіцяв, що маркіза д’Еспара візьмуть під опіку. Я готовий навіть пустити сльозу вдячності, як у давні добрі часи.

– Проте не обіцяю, – провадив Орас, – що Жан Жюль Попіно зробить, як вам хочеться. Ти його ще не знаєш. Та післязавтра я приведу його до твоєї маркізи, хай улестить його, якщо зможе. Але сумніваюся. Його не зваблять ні трюфелі, ні пулярки, ні герцогині, його не злякає гільйотина; нехай король пообіцяє йому перство, а Господь Бог – місце в раю та прибутки з чистилища, все одно він не перекладе навіть соломинки з однієї шальки терезів на другу. Це суддя непідкупний, як сама смерть.

Двоє приятелів дійшли до міністерства закордонних справ, що на розі бульвару Капуцинок.

– Ось ти й удома, – промовив, сміючись, Б’яншон і показав на особняк міністра. – А ось і моя карета, – додав він, показуючи на найманий фіакр. – Таке наше майбутнє.

– Ти щасливо проживеш у тихому затоні, – сказав Растіньяк, – а я змагатимуся з бурями у відкритому морі, аж поки зазнаю катастрофи і попрошу притулку в твоєму гроті, друже.

– До суботи, – відповів Б’яншон.

– До суботи так до суботи, – сказав Растіньяк. – То ти умовиш Попіно?

– Так, я зроблю все, що дозволить мені сумління. Хто знає, чи за цією вимогою опіки не ховається яка-небудь "трагідрама", як казали ми в щасливі дні нашої вбогості.

"Бідолаха Б’яншон! Так він усе життя й залишиться просто чесною людиною!" – подумав Растіньяк, дивлячись, як віддаляється найманий екіпаж.

"Ох, і мороку ж накинув мені Растіньяк, – подумав другого дня Б’яншон, прокинувшись і згадавши про доручену йому делікатну справу. – Правда, я досі не звертався до дядька з жодним проханням, у той час як на його прохання лікував безкоштовно тисячі хворих. Зрештою, ми ніколи не церемонимось один з одним. Або він погодиться, або ні – і справі кінець".

Після цього короткого монологу знаменитий лікар вирушив о сьомій ранку на вулицю Фуар, де проживав Жан Жюль Попіно, слідчий суду першої інстанції департаменту Сени. Вулиця Фуар – або, в колишньому значенні цього слова, вулиця Солом’яна – у XIII столітті була найвідомішою вулицею в Парижі. Саме там стояли університетські будівлі, коли на весь учений світ гримів голос Абеляра, а згодом і Жерсона. Сьогодні це одна з найбрудніших вулиць Дванадцятої округи, найубогішого кварталу в Парижі, де дві третини жителів не мають чим топити взимку, де найбільше підкидьків у сирітських притулках, хворих у лікарнях, жебраків на вулицях, ганчірників біля звалищ, виснажених дідів, які гріються на сонечку, притулившися спиною до стіни, безробітних майстрових на майданах, арештантів у виправній поліції. На цій завжди вологій вулиці, де від кількох фарбувалень стікають до Сени струмочки чорної води, стоїть старий цегляний будинок, стіни якого мають прокладку з обтесаного каменю. Колись його перебудували, мабуть, ще за часів Франціска I. Весь його вигляд – а це властиво для багатьох паризьких будинків – свідчить про міцність. Другий поверх, придавлений вагою третього й четвертого поверхів і підпертий масивними стінами нижнього, скидається, якщо дозволено так висловитись, на роздуте черево. На перший погляд здається, що простінки між вікнами, хоч і укріплені обтесаним каменем, ось-ось заваляться. Але уважний спостерігач відразу помітить, що цей дім стоїть не менш надійно, ніж Болонська вежа: сточені часом старі цеглини і старі камені стійко утримують рівновагу. В усі пори року на міцних стінах нижнього поверху лежить ледь помітний жовтавий наліт, властивий відвологлому каменю. Від цих стін на перехожого віє холодом. Заокруглені тумби погано захищають дім від кабріолетних коліс. Як і в усіх будинках, споруджених ще в ті часи, коли в каретах не їздили,

ворота тут перекриті низькою аркою і вельми схожі на вхід до в’язниці. Три вікна праворуч від воріт забрані знадвору такими густими ґратами, що навіть найцікавіше око не роздивилося б внутрішньої обстави вогких і темних кімнат, та й шибки там укриті грубим шаром бруду й пилюки; ліворуч – два такі самі вікна, одне з них іноді буває відчинене, і тоді з вулиці видно, як у кімнаті з дощаною підлогою та дерев’яною обшивкою стін копошаться, працюють, куховарять, їдять і сваряться воротар, його жінка та діти; до цієї кімнати, де все спорохнявіло, спускаються по двох сходинках, що свідчать про поступове підвищення паризької бруківки. Якщо під час негоди перехожий заховається від дощу під склепінням з побіленими кривими бантинами, що тягнеться аж до сходів, він зможе роздивитися двір цього будинку. Ліворуч – квадратний садочок не більше як чотири кроки завдовжки й завширшки; трава в ньому давно не росте, решітка для винограду стоїть голісінька, а під двома деревами немає жодної зеленої стеблинки, зате густо лежать клапті старого паперу й ганчір’я, битий щебінь і черепиця. Не сад, а безплідне пустирище, де стіни дому, стовбури та гілля дерев укрилися порохом часу, схожим на застиглу сажу. Будинок складається з двох частин, розташованих під прямим кутом; вікна виходять у сад, затиснутий між двома сусідніми домами, спорудженими на старовинний лад, із дерева й цегли, облупленими, щомиті готовими завалитись. На кожному поверсі можна побачити найрозмаїтіші вироби, залежно від того, яким ремеслом годується пожилець. На довгих жердинах сушаться величезні мотки фарбованої вовни, на вірьовках гойдаються на вітрі випрані сорочки, трохи вище лежать на дошках щойно оправлені книги з крапчастими, під мармур, обрізами; жінки співають, чоловіки насвистують, дітлахи галасують, із столярні долинає скрегіт пилки, з майстерні мідника – брязкіт і дзенькіт металу; тут зібрано чимало ремесел, і безліч інструментів утворюють неймовірний шум. Усередині цього проходу, який не можна назвати ні двором, ні садом, ні залою, хоча він схожий і на те, і на те, і на те, здіймаються стрільчасті арки, оперті на дерев’яні стовпи з кам’яними цоколями. Дві арки виходять у садочок, дві інші – навпроти воріт – відкривають вид на дерев’яні сходи з вигадливими залізними поручнями, що колись були дивом слюсарного мистецтва, та з вичовганими, розхитаними приступками. Подвійні двері квартир із

заяложеною, побурілою від бруду та пилюки лиштвою, обтягнуті плюшем та оббиті в косу клітину цвяхами із стертою позолотою. Ці залишки розкоші свідчать, що за Людовіка XIV будинок належав або радникові парламенту, або багатим священнослужителям, або якомусь скарбникові. Але сліди колишньої розкоші можуть викликати тільки посмішку – такий разючий тут контраст між минулим і теперішнім. Жан Жюль Попіно жив на другому поверсі цього будинку, де через вузьку вулицю було ще темніше, ніж звичайно буває на нижніх поверхах паризьких будинків. Це старе помешкання знали в усьому Дванадцятому окрузі, що йому провидіння дарувало в слідчі Попіно, як дарує воно людям цілющі трави для лікування або полегшення недуг.

А зараз спробуємо накидати портрет чоловіка, якого сподівалася звабити маркіза д’Еспар. Як належить судовикові, Попіно завжди вдягався в чорне, і це вбрання робило його смішним у очах людей, схильних до поверхових оцінок. Такий одяг зобов’язує людину ревно оберігати свою гідність, постійно й ретельно піклуватися про свій зовнішній вигляд, але Попіно був нездатний примусити себе до пуританської акуратності, якої вимагає чорний костюм. Його зношені панталони, здавалося, були пошиті з тієї самої тоненької матерії, з якої шиють адвокатські мантії, і через властиву йому неохайність були завжди пом’яті, заяложені, змережані бляклими або рудуватими смугами, що свідчили або про огидну скнарість, або про вкрай безтурботну гідність. Грубі вовняні панчохи брижилися над стоптаними черевиками. Білизна була жовтавого відтінку – так жовтіє біла матерія, коли довго залежується у шафі. Либонь, небіжчиця пані Попіно полюбляла створювати чималий запас білизни; за добрим фламандським звичаєм вона навряд чи завдавала собі мороки прати частіше, ніж двічі на рік. Фрак та жилет нашого судовика цілком відповідали панталонам, черевикам, панчохам і білизні. Завжди неохайний, Попіно бруднив одяг із незбагненною швидкістю, і досить було йому вдягти новий фрак, як він зразу вподібнювався до всього іншого у його вбранні. Добряга купував нового капелюха лише тоді, коли кухарка казала йому, що старий треба викинути. Краватка в нього завжди була пов’язана недбало, і ніколи він не поправляв комірець сорочки, прим’ятий суддівськими брижами, ніколи

не пригладжував свого сивого чуба, а голився не частіше, як двічі на тиждень. Рукавичок він не носив, а руки засовував у жилетні кишені, завжди порожні, засмальцьовані по краях і часто роздерті, що надавало йому ще неохайнішого вигляду. Той, кому доводилося бувати в паризькому Палаці правосуддя, де можна милуватися всіма різновидами чорного вбрання, легко уявить собі зовнішність Попіно. Звичка цілісінький день просиджувати на місці спотворює тіло службовця суду, а необхідність терпіти занудне красномовство адвокатів надає його обличчю кислого виразу. Замкнений між чотирма стінами тісних, убогих за своєю архітектурою приміщень, задихаючись у затхлому повітрі, паризький судовик мимоволі супиться, обличчя в нього кривиться від напруженої уваги, сіріє від нудьги, втрачає рум’янець, набирає зеленавого або землистого відтінку – залежно від його темпераменту. Одне слово, через якийсь час найквітучіший молодик перетворюється тут на "машину для розгляду справ", на механізм, який з невблаганною точністю маятника пристосовує закон до всіх випадків судової практики. Отож судове ремесло анітрохи не прикрасило Попіно, якого природа нагородила досить-таки непривабливою зовнішністю. Він був незграбний і неоковирний. Грубі коліна, величезні ноги, широкі долоні аж ніяк не пасували до образу жерця правосуддя. Обличчя чимось нагадувало телячу морду, лагідну до безпорадності: безкровна шкіра, два тьмяні ока різного кольору, прямий, плескатий ніс, неопуклий лоб. Рідке, тоненьке волосся погано прикривало череп, обабіч якого недоладно стриміли великі, спотворені вуха. Тільки одна риса привабила б увагу фізіономіста: рот цього чоловіка свідчив про неземну добрість. Усі високі почуття у нього виражали губи – добродушні, товсті й випнуті, вкриті безліччю дрібнесеньких зморщок і завжди рухливі. Ці губи зразу привертали серце до цієї людини, вони свідчили про її ясний розум, проникливість, ангельську душу. І погано зрозумів би Попіно той, хто став би судити про нього тільки по його пласкому лобі, тьмяних очах та жалюгідному вигляду. Його життя відповідало обличчю, воно було сповнене подвижницької праці і вчинків, гідних святого праведника. Глибокі дослідження в галузі права принесли йому таку відомість, що після судових реформ Наполеона, проведених у 1806–1811 роках, його, за порадою Камбасереса, одним з перших призначили членом верховного

імперського суду в Парижі. Попіно не був інтриганом. Досить було чийогось прохання, чийогось клопотання про вигідне місце, й міністр переводив Попіно на нижчу посаду, бо той ніколи не ходив кланятися ні великому канцлерові, ні голові верховного суду. З верховного суду його перевели в окружний суд, а там люди спритні й зухвалі поступово зіпхнули його на самий низ. Його призначили запасним суддею. Вигук загального обурення пролунав у судовій палаті: "Попіно – запасний суддя!" Така несправедливість вразила весь судейський світ: адвокатів, приставів – одне слово, всіх, за винятком самого Попіно, який і не думав скаржитися. Коли вщухло перше збудження, кожен вирішив, що все йде на краще в кращому із світів, яким, безперечно, слід вважати світ судового чиновництва. Попіно так і залишався запасним суддею, аж поки знаменитий охоронець печатки доби Реставрації почасти залагодив кричущу несправедливість, жертвою якої став цей скромний і мовчазний трудівник із ласки верховних суддів Імперії. Пропрацювавши дванадцять років запасним суддею, Попіно став слідчим окружного суду департаменту Сени і, поза всяким сумнівом, мав і померти на цій скромній посаді.

– Щоб ми краще зрозуміли сумну долю одного з найдостойніших представників судового відомства, необхідні деякі пояснення, що проллють світло на його життя та вдачу і покажуть, як крутяться деякі коліщатка грандіозного механізму, названого правосуддям. Три голови окружного суду департаменту Сени, що змінились один за одним, зарахували Попіно до "дрібної судової братії" – вираз, зміст якого не вимагає пояснень. Вони не зважили на те, що його труди свідчили про приховані в ньому високі здібності. Так ото шанувальники мистецтва, і знавці, й невігласи, – хто із заздрощів, хто з властивої критикам самовпевненості, хто під впливом забобону – незмінно замикають художника в рамки певної категорії: зараховують його до пейзажистів, портретистів, баталістів, маріністів або жанристів, сковують його обдарування, певно, вважаючи, що в кожної людини мозок зашкарублий і негнучкий; з тією ж таки упередженістю ставиться світ і до письменників, і до державних діячів, і до всіх, хто починає з якоїсь вузької спеціальності, перш ніж здобуде славу широкообдарованої натури. Щось

подібне сталося і з Попіно – його діяльність обмежили дуже вузькими рамками.

Судді, адвокати, стряпчі – все те плем’я, що годується при суді – вбачають у кожному юридичному казусі дві грані: право і справедливість. Справедливість виходить із фактів, право – із застосування до фактів певних принципів. Людина може бути невинна з погляду справедливості, але винна перед законом, і суддя нічого не може тут вдіяти. Між сумлінням і вчинком пролягає безодня вирішальних обставин, які невідомі судді, а саме в них – виправдання або осудження вчинку. Суддя – не Бог, його обов’язок – припасувати вчинки до принципів, він виносить рішення по безлічі конкретних справ, застосовуючи одну усталену мірку. Якби суддя умів читати в душах людей і розгадувати спонукальні причини їхньої поведінки, перш ніж винести справедливий вирок, такий суддя був би великою людиною. Франція потребує близько шести тисяч суддів – жодне покоління не надасть до її послуг шести тисяч великих людей, а тим паче до послуг одного тільки судового відомства. На тлі паризьких звичаїв Попіно був суддею вмілим і справедливим; він вважав за необхідне опиратися не тільки на букву закону, а й на суть фактів і виступав проти поквапних і жорстоких вироків. Маючи природжений інстинкт справедливого судді, він проникав під подвійну оболонку брехні, що покривала справжню суть позову. Попіно був справжнім суддею, як Деплен – справжнім хірургом; він проникав углиб людської совісті, як знаменитий лікар у таємниці людського тіла. Життя і досвід навчили його, досліджуючи факти, вгадувати найпотаємніші спонуки. Він докопувався до самої суті справи, як Кюв’є докопувався до найдавніших шарів грунту. Подібно до того великого мислителя, Попіно нанизував висновок на висновок і відтворював минуле людської совісті, як Кюв’є відтворював будову викопної тварини. Часто він навіть прокидався вночі, коли в його мозку зринало те або те свідчення й осяйною ниткою спалахував здогад, що вів до істини. Обурюючись жорстокою несправедливістю, якою звичайно завершувалися сутички в суді, де все виступає проти людини порядної і все сприяє крутієві, він часто виносив рішення на користь справедливості, не боячись порушити норми права, а надто, коли йшлося про справи не досить ясні. Серед товаришів по

службі він здобув славу людини не ділової, його всебічно обгрунтовані висновки затягували судочинство. Коли Попіно помітив, що слухають його неохоче, він почав формулювати свої думки дуже лаконічно. Тоді вирішили, що з обов’язками судді він не справляється, та завдяки своєму вмінню аналізувати, тверезо мислити і проникати в суть, володіє винятковими здібностями для виконання нелегких обов’язків слідчого. Отож більшу частину свого трудового життя Попіно прослужив слідчим. Хоча за складом свого розуму він справді неабияк підходив для цієї важкої діяльності й здобув славу чудового криміналіста, залюбленого у свою справу, добре серце завжди прирікало його на вагання, і совість та обов’язок роздирали його на клапті. Праця слідчого оплачується краще, ніж робота судді, проте вона мало кого приваблює – надто тяжкі її умови. Людина скромна, порядна й глибоко обізнана, не шанолюб і невтомний трудівник, Попіно не нарікав на долю: у жертву громадському благу він приніс і свої вподобання, і лагідне серце, й, поринаючи в хащі судового слідства, залишався водночас і суворим, і добрим. Нерідко, проводжаючи арештанта з кабінету допитів до в’язниці Сурісьєр, секретар суду передавав йому гроші на тютюн або теплу одіж – за дорученням самого слідчого. Попіно був і непідкупним слідчим, і милосердною людиною. Тому ніхто краще за нього не вмів домогтися зізнання, не вдаючись до звичних у судовому ділі хитрощів. До того ж він був напрочуд спостережливий. Цей добрий і простакуватий з вигляду чоловік, щиросердий і неуважний, розгадував виверти найлукавіших Кріспінів каторги, виводив на чисту воду найхитріших злодійок, приборкував найзапекліших злочинців. Деякі надзвичайні обставини загострили проникливість Попіно, але щоб зрозуміти їх, треба ознайомитися з його особистим життям, бо для суспільства він був тільки слідчим, а тим часом у ньому ховалася й інша людина – чудова й мало кому відома.

– Десь у 1816 році, за дванадцять років до початку нашої історії, під час страшного голоду, що збігся з перебуванням у Франції так званих "союзників", Попіно призначили головою Надзвичайної комісії з питань допомоги біднякам його кварталу – саме тоді, коли він збирався переселитися з помешкання на вулиці Фуар, бо воно не подобалося ні йому, ні дружині. Цей глибокий знавець права, досвідчений криміналіст,

чиї блискучі здібності здавалися колегам прикрим відхиленням від норми, уже п’ять років мав справу з різними судовими випадками, не замислюючись про те, які причини їх породжували. Підіймаючись тепер на горища, знайомлячись із злиднями, спостерігаючи жорстоку нужду, яка неминуче штовхала бідняків на недозволені вчинки, тобто бачачи, як доводиться їм боротися зі скрутою, він перейнявся до них глибокою жалістю. І суддя став святим Вінцентом для цих великих дітей, для змучених трудівників. Не зразу відбулося це перетворення. Благодійність, як і порок, підкоряє собі людину поступово. Добрі вчинки спустошують гаманець праведника тільки з плином часу, як ото рулетка поглинає статок гравця. Попіно переходив від бідолахи до бідолахи, всім подавав милостиню, і коли десь через рік він зірвав усе ганчір’я, що, наче пов’язка, прикриває загноєну виразку суспільної несправедливості, він став провидінням свого кварталу. Він увійшов до добродійницького комітету і до товариства милосердя. Скрізь, де виникала потреба в безкоштовній суспільній діяльності, він брався за неї без гучних фраз, як той "добрий чоловік у короткому плащі", що годує вбогих на ринках та повсюди, де вони є. Попіно, на щастя, міг трудитися на ширшій ниві й у вищих сферах: він усе знав, усе бачив, він одвертав злочин, давав роботу безробітним, влаштовував у притулки старих і недужих, розподіляв свою допомогу між усіма, кому загрожувало лихо; він був порадником вдів і захисником сиріт, він позичав гроші дрібним торговцям. Ні в судовому відомстві, ні в місті не знали про цю таємну сторону життя Попіно. Така висока доброчесність не любить світла, її тримають у схові. А підопічні Попіно зранку до вечора працювали, вночі вони спали, наморені, мертвим сном, і їм було не до вихваляння свого добродійника; вони були невдячні, як ото діти, що ніколи не розплатяться з батьками, бо заборгували їм надто багато. Не завжди люди невдячні із своєї вини, та й хіба великодушне серце сіє добро заради того, щоб пожинати славослів’я й хизуватися своїм благородством? На другий рік свого таємного апостольського служіння Попіно перетворив колишній склад на нижньому поверсі свого будинку, куди світло проникало крізь три заґратовані вікна, на приймальню. Стіни та стелю того приміщення побілили, поставили там грубі дерев’яні лави, як у школі, просту шафу, стіл з горіхового дерева і крісло. В шафі зберігалися облікові книги

добродійницької діяльності Попіно, вигадані ним "хлібні бони" і його щоденні нотатки. Щоб не стати жертвою власної доброти, Попіно запровадив чітку бухгалтерію. Всі потреби жителів кварталу були зареєстровані, занесені до книги, де кожен бідолаха мав свій рахунок, як боржник у купця. Коли виникали сумніви, чи слід допомогти якійсь людині або сім’ї, Попіно звертався по відомості до поліції. Слуга Лав’єн став вірним помічником своєму хазяїнові. Поки Попіно працював у суді, Лав’єн викупав з ломбарду або перезаставляв речі, відвідував найжахливіші нетрища. Влітку – з четвертої до сьомої ранку, взимку – з шостої до дев’ятої вечора у приймальні юрмилися вбогі, діти, жінки, й Попіно уважно вислуховував кожного. Навіть узимку не було потреби топити грубку – людей набивалося стільки, що було спекотно. Лав’єн лише застеляв соломою вогку підлогу. З плином часу лави відполірувалися і стали, мов лаковані, а стіни, вишмарувані лахами бідняків, покрилися до височини людського зросту чудернацькими темними візерунками. Ці бідолахи дуже любили Попіно, і коли зимового ранку їм доводилося мерзнути біля ще зачинених дверей, жінки грілися, нахиляючись над чавунцями з розжареним вугіллям, чоловіки підстрибували й плескали себе по плечах, але всі мовчали, боячись потурбувати його сон. Ганчірники, люди нічного промислу, добре знали цю оселю. Нерідко до пізньої години бачили вони світло у вікні кабінету пана Попіно. Навіть злодії, проходячи мимо, казали: "Це його дім", – і не зазіхали на нього. Ранок Попіно належав убогим, день – кримінальним злочинцям, вечір – дослідженням у царині права.

Подиву гідна спостережливість, властива Попіно, давала йому змогу відкривати разючі суперечності. Відшукуючи на самому дні душ сліди злочину, найприхованіші його ниті, він знаходив під лахами вбогості доброчесність, зневажені високі почуття, притлумлені благородні пориви, невідому світові самовідданість. Успадкована від батька маєтність давала Попіно тисячу екю річного прибутку. Його дружина, сестра Б’яншона-батька, лікаря із Сансера, принесла йому в посаг удвічі більше. П’ять років тому вона померла, залишивши свій статок чоловікові. Платня запасного судді невисока, а слідчим Попіно працював тільки чотири роки, і тому неважко зрозуміти причину його дріб’язкової ощадливості в

усьому, що стосувалося його життя та звичок – його прибутки були дуже скромні, а добродійницька діяльність широка. А втім, байдужість до одягу, що свідчила про вічну заклопотаність Попіно, певне, є прикметною ознакою всіх людей, до самозабуття відданих науці або мистецтву, захоплених вічно діяльними помислами. Завершуючи цей портрет, додамо, що Попіно належав до небагатьох службовців судового відомства департаменту Сени, яких забули нагородити орденом Почесного легіону.

Ось такій людині голова другої судової палати, до якої належав Попіно, що вже два роки займався цивільними справами, доручив попереднє слідство у справі маркіза д’Еспара у зв’язку з клопотанням його дружини про запровадження опіки над чоловіком.

Запруджена щоранку натовпом бідняків, о дев’ятій годині вулиця Фуар знову ставала безлюдною і прибирала свого звичайного похмурого й жалюгідного вигляду. Б’яншон підганяв коня, щоб застати дядька, поки той не закінчив прийому. Він не міг не всміхнутись, уявивши, яким недоладним здаватиметься старий слідчий поруч із маркізою д’Еспар. Б’яншон вирішив змусити дядька вдягтися пристойніше, щоб він не став загальним посміховиськом.

"Але чи є в нього новий фрак? – подумав молодий лікар, завертаючи у вулицю Фуар, куди з вікон приймальні соталося слабке світло. – Мабуть, краще поговорити про це з Лав’єном".

– На шум кабріолета з підворіття визирнули з десяток бідняків. Впізнавши лікаря, вони поскидали шапки; Б’яншон, який безкоштовно лікував усіх, за кого просив слідчий, здобув не меншу славу, ніж він, серед голоти, що тут збиралася. Дядька Б’яншон застав ще в приймальні; відвідувачі, які попримощувалися там на лавах, були вбрані в такі гротескно-мальовничі лахи, що на вулиці вони привернули б увагу перехожого, навіть байдужісінького до мистецтва. Якби в наші дні існував Рембрандт, він створив би одну з найчудовіших своїх картин, намалювавши ці злидні, так безмовно й покірливо виставлені напоказ.

Сидів там суворий стариган з обличчям, поритим зморшками, з апостольською лисиною і білою бородою – готова натура для святого Петра. З-під розхристаної сорочки виглядали дужі м’язи – ознака залізного здоров’я, яке допомогло йому пережити цілу епопею бідувань. Поряд молода жінка годувала груддю немовля, щоб воно не кричало, а другий хлоп’як, років п’яти, тулився до її колін. Білосніжна жіноча грудь, обрамлена бридким лахміттям, немовля з прозорим личком, його брат – у недалекому майбутньому паризький безпритульник, як можна було вгадати з його вигляду – уся ця картина розчулювала серце й здавалася особливо зворушливою на тлі довгого ряду облич, почервонілих від холоду, серед яких примостилася ця родина. Була там і стара жінка, бліда й застигла під страшною маскою вбогості – такі ніколи не миряться з долею і чекають тільки дня бунту, щоб помститися за пережиті муки. І юний робітник, кволий, млявий, чий розумний погляд, одначе, свідчив про здібності, розчавлені злиднями, які він марно намагався здолати; замучений життям, він мовчки чекав уже близької смерті, бо так і не спромігся прослизнути крізь грати величезної клітки, в якій билися ці бідолахи, пожираючи одне одного. Жінок було більше; певно, чоловіки, йдучи на роботу, доручали їм просити за всю родину, покладаючись на розум, притаманний жінці з простолюду, яка майже завжди необмежено владарює в своїй халупі. Хустки на головах були подерті, спідниці забрьохані грязюкою, косинки звисали з пліч клаптями, блузки світилися дірками, але очі в усіх блищали, мов жарини. То було моторошне збіговисько, яке з першого погляду вселяло огиду, а потім – жах; досить було тільки помітити, що смирення цих людей, котрі пройшли через найтяжчі випробування, – чисте лицемірство, яке живилося добродійністю. У кімнаті горіли дві свічки, блимаючи в затхлому повітрі погано провітреного приміщення, мов у тумані.

Слідчий був не менш мальовничою постаттю, ніж уся ця вулична компанія. На голові у нього красувався поруділий бавовняний ковпак. Над обшарпаним коміром домашнього халата стриміла не прикрита краваткою шия, зморшкувата, почервоніла від холоду. На стомленому обличчі застиг тупий вираз, властивий дуже заклопотаним людям. Рот, як і в кожного, хто заглибився в роботу, був стиснутий, мов туго

затягнута калитка. Чоло супилося, наче придавлене тягарем зізнань, які йому довелося сьогодні почути. Попіно слухав, обмірковував і робив висновки. Уважний, як лихвар, він одривав очі від книг та своїх нотаток, швидко оглядав прохача з недовірливістю стривоженого скнари і проникав поглядом у саму його душу. Позаду хазяїна стояв Лав’єн, готовий виконати його розпорядження; у своїй особі він утілював почесну охорону, він також стрічав і підбадьорював сором’язливих новачків. Коли з’явився лікар, люди на лавах заворушилися. Лав’єн обернув голову і неабияк здивувався, побачивши Б’яншона.

– А, це ти, хлопче, – сказав Попіно, потягуючись. – Що привело тебе о такій ранній годині?

– Мені треба поговорити з вами про справу однієї особи, і я боявся, щоб ви не відвідали її раніше, ніж я приїду.

– Ну, дівонько, – мовив слідчий, звертаючись до низенької гладухи, яка стояла перед ним, – якщо ви не скажете, що там у вас за клопіт, то я, мабуть, і не здогадаюся.

– Розповідайте швидше, – підігнав її Лав’єн, – не затримуйте інших.

– Я, ласкавий пане, торгую на вулиці городиною та зеленню, – зважилася нарешті заговорити жінка, почервонівши і стишивши голос, щоб її чули тільки Попіно та Лав’єн, – у мене щойно народилося мале, і я заборгувала годувальниці. Тож я відклала трохи зі свого вбогого заробітку…

– А ваш чоловік забрав ті гроші, так? – урвав її Попіно, легко вгадавши розв’язку трагедії.

– Авжеж, пане, забрав.

– Як вас прозивають?

– Кругляха.

– А вашого чоловіка?

– Вертун.

– З Малої Банкірської вулиці? – спитав Попіно, заглянувши до своєї книги. – Він у в’язниці, – сказав він, прочитавши запис проти графи, в яку було занесене це сімейство.

– За борги, ласкавий пане.

Попіно похитав головою.

– Я, пане, не маю за що купити на продаж городини, бо вчора хазяїн забрав за комірне мої останні гроші, а не заплатиш, каже, то зараз же вимітайся на вулицю.

Лав’єн нахилився до Попіно і прошепотів йому щось на вухо.

– Ну, гаразд. Скільки вам треба на купівлю городини?

– Мені треба, ласкавий пане… бодай франків десять, щоб розторгуватися…

Слідчий кивнув Лав’єнові, той дістав з великого гамана десятифранковий білет і подав жінці. Попіно записав суму позики в книгу. Побачивши, як затремтіла торговка від радості, Б’яншон зрозумів, що вона страшенно хвилювалася, коли йшла сюди.

– Ваша черга, – звернувся Лав’єн до сивобородого діда.

Б’яншон відвів слугу вбік і спитав у нього, чи ще довго триватиме сьогоднішній прийом.

– Пройшло вже двісті, залишилося пропустити вісімдесят, – відповів Лав’єн. – Ви, пане лікарю, ще встигнете з’їздити до кількох хворих.

– Ось тобі дві адреси, голубе, – мовив слідчий, обернувшись і схопивши Ораса за руку. – Це тут близько: вулиця Сени й вулиця Арбалетна. На вулиці Сени вчаділа дівчина, а на Арбалетній у тяжкому стані чоловік, його слід би покласти до тебе в лікарню. Чекаю тебе на сніданок.

Через годину Б’яншон повернувся. Вулиця Фуар була безлюдна, почало розвиднятися. Дядько вже підіймався до себе, останній бідняк, чиї злидні підлікував слідчий, пішов додому, гаман Лав’єна був порожній.

– То як мої хворі? – спитав Попіно в лікаря, що наздогнав його на сходах.

– Чоловік помер, а дівчина викараскається, – відповів Б’яншон.

– Відтоді як жіноча рука перестала наводити лад у помешканні Попіно, воно стало схоже на свого хазяїна. Недбалість людини, заклопотаної однією владною думкою, наклала на все свій чудернацький відбиток. Скрізь лежав застарілий порох, речі застосовувалися не за призначенням, як то буває в оселі старого парубка. У вазах для квітів стриміли папери, на столах позалишалися неприбрані порожні пляшечки з-під чорнила, забуті тарілки, бляшанки з-під запалювальної фосфорної суміші, що використовувалися як свічники, коли треба було негайно щось відшукати; пересунуті меблі, купи всіляких речей і порожні кутки свідчили про те, що хтось тут починав прибирати, але тільки починав. Особливо потерпів від цього хронічного безладу кабінет слідчого, кабінет людини, яка не знала спокою, яка трудилася до самозабуття, трудилася день і ніч, усе глибше загрузаючи в трясовині невідкладних справ.

Бібліотека мала такий вигляд, ніби її щойно пограбували, книжки валялися повсюди, деякі лежали розкритими одна на одній, інші попадали на підлогу спинками догори. Там-таки, на підлозі, уздовж книжкових шаф, стояли в ряд папки судових справ. Паркет не натирали вже два роки. Столи та інші меблі були завалені різними речами, що їх піднесли в дар Попіно вдячні бідаки. На каміні у вазочках із синього скла красувалися дві різноколірні скляні кулі – їхні яскраві барви робили їх схожими на якесь чудо природи. Стіни прикрашали букети штучних квітів, вишивки з ініціалами Попіно, що були оточені серцями й безсмертниками. То там, то там виднілися претензійні, ні для чого не придатні різьблені скриньки і прес-пап’є, схожі на ті, що їх виготовляють каторжники. Ці шедеври терпіння, ці символи вдячності, ці засохлі букети надавали кабінету слідчого вигляду крамниці дитячих іграшок. Добряга Попіно пристосовував дарунки до власних потреб, він засовував у них свої нотатки, старі пера та всілякі папірці. Ці зворушливі докази вдячності за некорисливе милосердя припали порохом, зблякли. Посеред безлічі дрібничок вирізнялися чудово зроблені, але посічені міллю опудала птахів і опудало прегарного ангорського кота, колишнього улюбленця пані Попіно, – то для неї постарався якийсь убогий умілець, надавши своєму виробу всіх ознак життя і відплативши цим неоціненним скарбом за невеличку милостиню. Місцевий маляр, якого вдячність змусила взятися за незвичне діло, намалював портрети пана й пані Попіно. Навіть у спальному алькові виднілися речі, які свідчили про копітку марну працю: гаптовані подушечки для шпильок, вишиті хрестиком пейзажі, виплетені з паперу хрести. Фіранки на вікнах почорніли від диму, ширми зовсім вицвіли. Між каміном та довгим прямокутним столом, за яким працював слідчий, кухарка поставила на круглому столику дві чашки кави з молоком. Два крісла з червоного дерева, обтягнуті волосяною тканиною, чекали на дядька й племінника. Тьмяне світло з вікон туди не доходило, і кухарка принесла свічки, довгі ґноти яких утворювали наче шапки грибів і відкидали червонясте світло – ознаку повільного згорання, як свідчать спостереження скнар.

– Дорогий дядечку, вам слід тепліше вдягатись, коли ви спускаєтеся до приймальні.

– Мені соромно змушувати їх чекати, моїх бідняків. То чого ти від мене хочеш?

– Хочу запросити вас пообідати завтра в маркізи д’Еспар.

– А вона нам родичка? – спитав суддя з таким наївно-неуважним виглядом, що Б’яншон засміявся.

– Ні, дядечку, маркіза д’Еспар – впливова вельможна дама. Вона подала клопотання в суд, щоб її чоловіка взяли під опіку, і вам доручено…

– І ти хочеш, щоб я пішов до неї обідати? Та ти при своєму розумі? – вигукнув слідчий і схопив у руки "Процесуальний кодекс". – Бачиш оцю статтю? Слідчим заборонено пити і їсти в домі осіб, чиї справи підлягають судовому розгляду. Якщо твоїй маркізі треба поговорити зі мною, нехай приїде сюди. Бо я справді збираюся завтра допитати її чоловіка, а з матеріалами справи ознайомлюся сьогодні вночі.

Він підвівся, взяв папку, що лежала на столі під прес-пап’є, і сказав, прочитавши заголовок:

– Ось папери. Ну що ж, ознайомимся з клопотанням, якщо тебе так цікавить твоя впливова вельможна дама.

Попіно загорнув халат, поли якого весь час розходились, оголюючи йому груди, вмочив скибку хліба в уже вистиглу каву, знайшов клопотання і став читати, вставляючи іноді свої зауваження, а то й обговорюючи окремі фрази з племінником:

"Панові голові цивільного суду першої інстанції департаменту Сени, в Палац правосуддя, від Жанни Клементіни Атенаїс де Бламон-Шоврі, дружини пана Шарля Моріса Марі Андоша, графа де Негрпеліса, маркіза д’Еспара, землевласника. (Пани на всю губу!)

Вищеозначена пані д’Еспар, що проживає по вулиці Фобур-Сент-Оноре, в будинку номер сто четвертий, дружина вищеозначеного пана д’Еспара, який проживає по вулиці Узвіз Святої Женев’єви, у будинку номер двадцять другий (Еге ж, голова казав, що це в моєму кварталі!) через свого повіреного у справах пана Дероша…".

– Дерош – жалюгідний крутій, його мають за ніщо і в суді, й серед адвокатської братії, він може тільки напсувати своєму клієнтові!

– Бідолаха! – зауважив Б’яншон. – У нього завжди сутужно з грішми, от він і крутиться, мов сатана під хрестом.

"…має честь повідомити вас, пане голова суду, що вже протягом року душевні та розумові здібності пана д’Еспара, чоловіка позивальниці, дуже ослабли, і нині він перебуває в стані недоумкуватості та божевілля, передбаченому статтею чотириста вісімдесят шостою цивільного кодексу, а тому виникає необхідність у його власних інтересах, а також у інтересах його майна та його дітей, що перебувають при ньому, застосувати до нього заходи, передбачені вищезгаданою статтею.

Не викликає сумніву, що душевний стан пана д’Еспара, який уже кілька років викликав серйозні побоювання з причини обраного ним дивного способу управління своїми справами, за останній рік досяг крайньої межі пригніченості. Наслідки цього захворювання відбилися передусім на волі, що зовсім ослабла, зробивши пана маркіза д’Еспара по суті недієздатним, що підтверджується нижченаведеними фактами.

Протягом тривалого часу всі прибутки, що їх маркіз д’Еспар отримує зі своїх земель та маєтностей, без видимих причин і без якоїсь, хай навіть короткочасної, вигоди переходили до відомої всім своєю потворною зовнішністю старої жінки на ім’я Жанрено, яка проживає то в Парижі, на вулиці Лаврійєр, номер вісім, то у Вільпарізі, поблизу Кле, в департаменті Сена і Марна, а також до її сина віком тридцяти шести років, офіцера колишньої імператорської гвардії, якого маркіз д’Еспар, користуючись

своїм впливом, прилаштував у королівську гвардію на місце ескадронного командира першого кірасирського полку. Вищеназвані особи, які в 1814 році дійшли до крайніх злиднів, згодом придбали на значну суму нерухомого майна, а нещодавно й особняк на вулиці Гранд-Верт, у якому пан Жанрено збирається оселитися зі своєю матір'ю, пані Жанрено, і на впорядкування якого він останнім часом витрачає великі гроші, з огляду на своє близьке одруження; вищевказані витрати вже перейшли за сто тисяч франків. Одруження вищеназваного пана Жанрено стало можливим завдяки сприянню маркіза д'Еспара, який умовив свого банкіра Монжено видати за молодого офіцера племінницю, пообіцявши скористатися своїм впливом і виклопотати для жениха баронський титул. 29 грудня минулого року його величність дарував вищеозначений титул на прохання маркіза д'Еспара, що може підтвердити його ясновельможність охоронець печатки, якщо суд визнає за потрібне взяти у нього свідчення.

– Жодні причини, навіть із тих, які однаковою мірою осуджує мораль і закон, не можуть ні пояснити владу, що її здобула вдова Жанрено над маркізом д'Еспаром – а він до того ж і бачиться з нею рідко, – ні виправдати дивну прихильність маркіза до вищеназваного барона Жанрено, з яким він майже не зустрічається. Одначе їхній вплив на нього такий великий, що досить їм попросити в нього грошей, хай навіть для вдоволення пустої примхи, як маркіз д'Еспар безвідмовно дає вищеозначеній особі чи її синові…"

– Хе-хе! Причини, які осуджує мораль і закон? На що тут натякає стряпчий чи його помічник? – спитав Попіно.

Б'яншон засміявся.

"…особі чи її синові усе, чого вони зажадають, а коли наявних грошей у нього немає, пан д'Еспар підписує їм векселі, що їх дисконтує пан Монжено, котрий на прохання позивальниці погоджується дати свідчення у справі.

На підтвердження вищесказаного можна навести недавній випадок: коли з поновленням оренди на землі маркіза д’Еспара, фермери заплатили в рахунок продовжених угод значну суму, пан Жанрено негайно прибрав ті гроші до рук.

Віддаючи такі великі суми, маркіз д’Еспар анітрохи тим не переймається, а коли йому за це дорікають, удає, ніби про все забув. Його відповіді на розпитування серйозних людей про причини його прихильності до вищеназваних двох осіб свідчать про цілковите нехтування власної вигоди і суперечність із його ж таки поглядами, отож у цій історії слід шукати таємних спонукальних причин, і тому позивальниця звертається до невсипущого ока правосуддя, адже в даному випадку ми, безперечно, маємо справу з діяннями злочинними, насильницькими і протизаконними, або явищами, які мають стосунок до судової медицини, тобто йдеться про стан, коли воля індивіда паралізована, стан, що його визначають досить рідкісним терміном одержимість…"

– Ну й чортівня! – вигукнув Попіно. – Як ти дивишся на це, лікарю? Дивні факти, чи не так?

– Можливо, вони пояснюються магнетичними силами, – відповів Б’яншон.

– То ти віриш у маячню Месмера, у його діжку з водою, у здатність бачити крізь стіни?

– Вірю, дядечку, – серйозним тоном відповів лікар. – Я зразу подумав про магнетизм, коли ви почали читати це клопотання. Запевняю вас, я не раз спостерігав у іншій царині людської діяльності явища, які доводять, що людина може здобути необмежену владу над іншою людиною. На відміну від своїх колег, я глибоко переконаний у могутності людської волі, цієї рушійної життєвої сили. Звичайно, є тут чимало і вигадок, і шарлатанства, але я особисто спостерігав прояви справжньої

одержимості. Прокидаючись, піддослідний точно виконував те, що йому було навіяно під час сну. Воля однієї людини ставала волею іншої.

– І спонукувала її на певні вчинки?

– Так.

– Навіть злочинні?

– Навіть злочинні.

– Якби про це говорив не ти, я й слухати б не став.

– Я дам вам нагоду переконатися в цьому на власні очі, – сказав Б’яншон.

– Гм! Гм! – буркнув слідчий. – Ну якщо одержимість маркіза належить до явищ такого роду, її нелегко буде довести і домогтися, щоб суд узяв її до уваги.

– Якщо пані Жанрено справді стара й бридка, то я не бачу, як інакше могла вона підкорити своїй волі маркіза, – сказав Б’яншон.

– Але в тисяча вісімсот чотирнадцятому році, коли він, як сказано в клопотанні, уперше піддався спокусі, ця жінка була на чотирнадцять років молодша. А якщо вона зійшлася з маркізом д’Еспаром ще років на десять раніше, то таке припущення відсуває початок подій аж на двадцять чотири роки назад; хто знає, можливо, в ту пору вона була молода, гарна і могла підкорити маркіза д’Еспара цілком природним способом, здобувши над ним, на користь собі та своєму синові, ту владу, від якої чоловікам не завжди щастить визволитися. Правосуддя осуджує таку владу, але природа її виправдовує. Пані Жанрено могла бути невдоволена одруженням маркіза д’Еспара з панною де Бламон-Шоврі,

яке відбулося десь у той час; і можливо, причина всієї історії в жіночому суперництві, адже маркіз давно не живе з пані д’Еспар.

– Але ж пані Жанрено потворна, дядечку!

– Сила зваби іноді прямо залежить від потворності, – заперечив слідчий. – Це давня істина. А може, вона була гарна, і тільки під старість захворіла на віспу. Таке могло статися, лікарю? Читаймо далі:

"Щоб мати гроші для вдоволення цих двох осіб, маркіз д’Еспар 1815 року переселився з обома синами на вулицю Узвіз Святої Женев’єви у вбогий дім, не гідний ні його імені, ні становища (Кожен живе, як йому до вподоби!); там він і тримає своїх синів, графа Клемана д’Еспара і віконта Камілла д’Еспара, приневолюючи їх до життя, яке не відповідає ні їхньому майбутньому становищу, ні походженню, ні багатству, й не раз пан д’Еспар опинявся в такій грошовій скруті, що недавно, наприклад, домовласник Маре описав його меблі, причому, коли цей захід судового переслідування здійснювався в присутності маркіза д’Еспара, то він сам допомагав судовому приставу, ставлячись до нього як до дворянина й виявляючи щодо нього всі знаки чемності та уваги, що їх належить виявляти лише до осіб високого походження…"

Дядько з племінником переглянулись і засміялись.

"До того ж печаттю безумства позначені й інші вчинки маркіза д’Еспара, а не тільки вищенаведені, які мають відношення до вдови Жанрено та її сина, барона Жанрено. Ось уже скоро десять років, як він захопився вивченням Китаю, його побуту, звичаїв, історії, і відтоді все сприймає на китайський лад; у розмовах на цю тему він плутає сьогоднішні та недавні події з подіями китайської історії; осуджує заходи уряду та поведінку короля – хоч особисто він монархові відданий – порівнюючи їх із китайською політикою.

Ця манія штовхнула маркіза д’Еспара на вчинки, позбавлені всякого сенсу; так, усупереч звичкам, властивим людям його суспільного стану та всупереч власним поглядам на обов’язки дворянства, він відкрив комерційне підприємство, внаслідок чого щодня підписує векселі на короткий термін, які нині вже становлять загрозу для його честі та статку, оскільки він бере на себе зобов’язання негоціанта і в разі несплати його можуть оголосити банкрутом; а заборгував він постачальникам паперу, друкарям, літографам та ілюстраторам, які забезпечують його матеріалами, необхідними для так званої "Мальовничої історії Китаю", що виходить окремими випусками, так багато, що самі ті люди, аби врятувати свої капітали, звернулися до позивальниці з проханням запровадити над маркізом д’Еспаром опіку…"

– Це божевільний! – вигукнув Б’яншон.

– Ти так думаєш? – мовив слідчий. – Тут треба вислухати й супротивну сторону. Хто слухав один дзвін, той не чув передзвону.

– Але здається мені… – почав Б’яншон.

– А от мені здається, – урвав його Попіно, – що якби хтось із моїх родичів та захотів прибрати до рук мій статок, а я був би не простим чиновником суду, чий нормальний стан щодня можуть засвідчити колеги по службі, а, скажімо, герцогом або пером, то всякий крутій-стряпчий на зразок Дероша міг би учинити такий позов і проти мене.

"Внаслідок цієї манії постраждало і виховання дітей: так, усупереч заведеній у нас системі освіти, він змушує їх вивчати китайську історію та зубрити китайську грамоту, що йде наперекір ученню католицької церкви…"

– По-моєму, тут Дерош перебрав міру, – сказав Б’яншон.

– Клопотання складав його старший писар Годешаль, а для нього, як ти знаєш, усяка наука – китайська грамота.

"Часто діти бувають позбавлені найнеобхіднішого, а маркіз д’Еспар, незважаючи на благання позивальниці, дозволяє їй бачитися з ними лише раз на рік. Знаючи, в якій скруті вони перебувають, вона марно намагалася надати їм…"

– О пані маркізо, це вже чиста комедія! Хто надто силкується щось довести, той нічого не доведе. Де це бачено, мій любий хлопче, – сказав слідчий, поклавши папку на коліна, – щоб жінка, наділена розумом і лукавством, виявила безпорадність там, де досить тваринного інстинкту любові до своєї дитини? Щоб побачити своє дитя, мати здатна на такі самі хитрощі, як і дівчина, що домагається зустрічі з коханим. Якби твоя маркіза захотіла нагодувати чи вдягти своїх дітей, сам сатана не зміг би їй перешкодити! Хіба не так? Усе тут білою ниткою шито, їм не ошукати такого стріляного вовка, як я. Читаймо далі!

"Вік вищеозначених дітей вимагає якнайскорішого вжиття заходів, щоб вибавити їх від згубних наслідків подібного виховання, забезпечити усім згідно з їхнім високим становищем і вберегти від поганого прикладу, який подає їм батько.

– На підтвердження вищенаведених фактів існують докази, в наявності яких суд легко може переконатися. Так, пан д’Еспар не раз називав мирового суддю Дванадцятого округу мандарином третього класу, а викладачів колежу Генріха Четвертого – мудрецями (І вони ще ображаються!). З приводу найбуденніших подій він заявляє, що в Китаї так не робиться. В розмовах він має звичку ніби мимохідь торкатися пані Жанрено або подій епохи Людовіка Чотирнадцятого, і тоді впадає в чорну меланхолію. Або раптом уявляє себе в Китаї. Декотрі з його сусідів, а саме: панове Едм Беккер, студент медицини, і Жан Батіст Фреміо, викладач, що мешкають у тому самому будинку, – після ближчого знайомства з маркізом д’Еспаром дійшли висновку, що його маніакальну пристрасть до Китаю умисне розпалюють барон Жанрено та його мати,

вдова Жанрено, які поставили собі за мету домогтися цілковитого ослаблення розумових здібностей маркіза д’Еспара; слід узяти також до уваги, що, наскільки нам відомо, пані Жанрено прислужилася маркізові д’Еспару тільки в одному – допомагала йому збирати речі, які мають відношення до Китаю.

Нарешті позивальниця береться довести до суду, що на пана Жанрено та його матір, вдову Жанрено, з тисяча вісімсот чотирнадцятого по тисяча вісімсот двадцять восьмий рік витрачено не менше мільйона франків.

На підтвердження викладеного вище позивальниця пропонує панові голові суду скористатися свідченням осіб, які постійно зустрічаються з маркізом д’Еспаром і чиї імена й титули наведені далі: багато з них наполягають на запровадженні опіки над маркізом д’Еспаром, бачачи в цьому єдиний засіб уберегти його маєтність від розтрати, а дітей – від згубного впливу.

Беручи до уваги вищенаведені факти, а також докладені до цього документи, позивальниця вважає, що недоумкуватість та психічний розлад маркіза д’Еспара (чий титул, адреса та обставини життя тут зазначені) не підлягають сумніву і просить вас, пане голова суду, про те, щоб із метою запровадження опіки над маркізом д’Еспаром ви розпорядилися відіслати дане клопотання з доданими до нього документами королівському прокуророві й доручили комусь із слідчих подати в призначений вами день матеріали розслідування, на підставі яких суд зможе ухвалити відповідну постанову".

– А ось і наказ голови, який доручає цю справу мені, – сказав Попіно. – Чого ж від мене хоче маркіза д’Еспар? З її клопотанням я вже ознайомився. А завтра піду зі своїм писарем до маркіза, бо тут багато неясного.

– Послухайте мене, дорогий дядечку. Досі я не просив у вас як у слідчого навіть невеличкої послуги. А ось тепер попрошу виявити до маркізи д’Еспар люб’язність, на яку вона заслуговує, завдяки своєму високому становищу. Якби вона прийшла до вас, ви вислухали б її?

– Авжеж.

– Ну, то вислухайте її у неї вдома. Пані д’Еспар жінка хвороблива, делікатна, нервова, і їй стане погано, коли вона побачить ваш барліг. Сходіть до неї увечері, а запрошення на обід не приймайте, якщо закон забороняє їсти та пити у підсудних вам осіб.

– А вам закон не забороняє приймати спадщину від померлих пацієнтів? – спитав Попіно, якому вчулася іронія в словах небожа.

– Послухайте, дядечку, згляньтеся на моє прохання, хоч би для того, щоб докопатись до істини! Ви прийдете до неї як слідчий, з’ясувати деякі неясні обставини справи. Чорт забирай! Допитати маркізу не менш важливо, ніж її чоловіка.

– Правда твоя, – погодився судовик. – А що як у неї самої не все гаразд з головою? Піду.

– Я заїду по вас. Зазначте у своєму записнику: "Завтра о дев’ятій вечора візит до маркізи д’Еспар". От і чудово, – сказав Б’яншон, побачивши, що дядько зробив такий запис.

Назавтра о дев’ятій вечора доктор Б’яншон піднявся брудними сходами до дядькової квартири і застав старого за складанням висновку в якійсь заплутаній справі. Кравець ще не приніс фрака, який замовив Лав’єн, і Попіно мусив одягти свій старий заяложений фрак, отож він залишився самим собою – "страхітливим Попіно", чия неохайність смішила всіх, хто не знав про його добру душу. Правда, Б’яншон домігся, щоб дядько дозволив поправити йому краватку і застебнути фрак справа

наліво, приховавши в такий спосіб плями й виставивши напоказ ще чистий борт. Та через кілька хвилин слідчий підсмикнув усе догори, заклавши, за звичкою, руки в жилетні кишені. Фрак зібгався жужмом, спереду і ззаду, на спині утворився наче горб, а між жилетом і панталонами висмикнулася сорочка. На біду, Б’яншон помітив цей кумедний безлад у Дядьковому вбранні, коли слідчий уже стояв перед маркізою.

А зараз необхідно подати короткі відомості з життя особи, до якої вирушили доктор і слідчий, тоді ми легше зрозуміємо суть розмови, що відбудеться між Попіно та нею.

– Маркіза д’Еспар уже сім років була у великій моді в Парижі, де мода по черзі то підносить, то скидає з п’єдесталу окремих людей, і вони постають перед нами то славетними, то нікчемними – інакше кажучи, вони то красуються в усіх на очах, то зникають у безвісті, а кінець кінцем стають нестерпними, як міністри, що впали в неласку, або скинуті з престолу монархи. Ці люди знай вихваляють минуле і всіх дратують своїми застарілими претензіями; вони про все говорять, усе гудять і, як розорені марнотрати, вважають себе друзями всього світу. Пані д’Еспар вийшла заміж, мабуть, ще на початку 1812 року, бо в 1815 році чоловік уже покинув її. Отже, її старшому синові було п’ятнадцять років, а меншому – тринадцять. Якою примхою долі можна пояснити те, що мати родини, жінка тридцяти трьох років була досі в моді? Хоча мода вередлива, і ніхто наперед не вгадає її обранців, хоча вона часто підносить дружину якого-небудь банкіра або особу сумнівної елегантності та вроди, все ж таки може видатись неприродним, що мода набула конституційних звичок і запровадила перевагу старшинства. Проте маркіза д’Еспар просто зуміла обвести моду круг пальця, як і весь світ, і мода вважала її молодою. Маркізі було тридцять три роки – за метрикою, і двадцять два – увечері в салоні. Яких турбот і хитрощів коштувало це їй! Майстерно завиті кучері приховували зморшки на скронях. Дома вона прирікала себе на півсутінь, посилаючись на нездужання, і завжди ховалася за рятівними мусліновими фіранками, які пом’якшували денне світло. Як Діана де Пуатьє, вона приймала холодні

ванни, спала на твердому матраці з кінського волосу, підкладаючи під голову сап’янові подушки, щоб зберегти коси; їла вона зовсім мало, пила тільки воду, розраховувала кожен свій рух, щоб не стомлюватись і все своє життя підкорила суворим монастирським звичаям. Кажуть, ніби таку систему довела в наші дні до крайнощів одна знаменита полька, яка замість води вживає лід, їсть тільки холодні страви і, доживши мало не до ста років, віддається розвагам світської кокетки. Доля визначила їй прожити не менше, ніж прожила Маріон Делорм, що померла, за свідченнями біографів, у сто тридцять років. Отож колишня дружина намісника Царства Польського у свої сто років має жвавий розум і молоде серце, вродливе обличчя, стрункий стан; у своїй розмові, де кожне слово іскриться дотепністю, вона вдало й невимушено порівнює сучасних людей і книжки з людьми та книжками XVIII століття. Вона живе у Варшаві, а капелюшки замовляє в Парижі, у пані Ербо. Ця світська дама має вдачу юної дівчини: вона плаває, бігає, як школярка, і вміє сісти на кушетку з граційною невимушеністю кокетливої красуні; вона зневажає смерть і сміється з життя. Вразивши колись імператора Олександра, тепер вона може захоплювати пишнотою своїх бенкетів і царя Миколу. Вона ще здатна довести до сліз закоханого в неї юнака, бо їй дають стільки років, скільки вона захоче. Ця дама скоряється своїм пристрастям із безтурботністю гризетки. Одне слово, вона – справжня чарівна казка або, якщо хочете, чарівниця з казки. Чи знала маркіза д’Еспар пані Зайончек? Чи прагнула наслідувати її? Хай там як, а маркіза довела корисність свого способу життя: колір шкіри в неї був бездоганний, чоло – без єдиної зморшечки, її тіло, як і тіло коханки Генріха II, зберігало гнучкість, свіжість, усі таємні принади, якими жінка причаровує чоловіків і утримує їх біля себе. Знання, природа, а можливо, й досвід підказували маркізі ці прості заходи, які допомагають зберегти молодість і яким тільки сприяла її холодна вдача. Маркіза була глибоко байдужа до всього, крім своєї особи; чоловіки цікавили її, але жоден не пробуджував у ній того глибокого почуття, яке заполоняє чоловіка й жінку і часто розбиває їхнє життя. Вона не знала ні ненависті, ні любові. Коли її ображали, вона мстилася – холодно й обмірковано, спокійно очікуючи слушної нагоди виконати свій підступний задум проти того, хто залишив їй про себе недобру пам’ять. Здійснюючи свою помсту, маркіза

пальцем не ворушила; вона діяла тільки словами, знаючи, що двома словами жінка здатна вбити трьох чоловіків. Коли маркіз д’Еспар покинув її, вона в душі тільки зраділа; адже він забрав дітей, які на той час уже обридли їй, а згодом могли стати на заваді її прагненню молодитися. І найближчі друзі, і випадкові залицяльники, не бачачи цих живих скарбів Корнелії, які, самі про те не здогадуючись, однією своєю присутністю вказують на вік матері, вважали маркізу за молоду жінку. А сини, про яких, судячи з клопотання, маркіза так турбувалася, були невідомі у світському товаристві разом із своїм батьком, як морякам невідомий Північно-Східний морський шлях. Маркіз д’Еспар здобув славу дивака через те, що покинув дружину, не маючи найменших підстав нарікати на неї. Ставши в двадцять два роки цілковитою господинею власної долі та власного статку, що давав їй двадцять шість тисяч ліврів річного прибутку, маркіза довго вагалася, перш ніж зважитися на щось і остаточно визначити своє життя. Хоча їй дістався дім, на устаткування якого чоловік витратив чимало грошей, уся обстава, екіпажі, коні, вона спочатку – протягом 1816, 1817 і 1818 років, коли дворянські родини тільки оговтувалися після політичних потрясінь – жила життям усамітненим. Маркіза д’Еспар належала до однієї з найаристократичніших і найвпливовіших родин Сен-Жерменського передмістя, і батьки порадили їй не з’являтися у вищому світі після вимушеної розлуки з чоловіком, на яку прирекла її його незбагненна примха. 1820 року маркіза прокинулася від летаргії і стала з’являтися при дворі, на балах, приймати у себе. З 1821 по 1827 рік вона жила на широку ногу і здобула славу жінки з вишуканим смаком. Вона стала приймати гостей у певні дні тижня, й незабаром піднялася на трон, де до неї красувалися віконтеса де Босеан, герцогиня де Ланже, пані Фірміані, яка, вийшовши заміж за пана де Кана поступилася скіпетром герцогині де Мофріньєз, а в тієї його видерла з рук уже маркіза д’Еспар. Про її інтимне життя світ нічого не знав. Усім здавалося, що на паризькому обрії вона сяятиме довго, як ото сонце, коли воно тільки-тільки завертає на вечірній пруг. Маркізу єднала міцна дружба з герцогинею, що славилась як своєю вродою, так і відданістю одному князю, який на той час перебував у неласці, але звик вступати переможцем у всі новоутворені уряди. Приятелювала маркіза д’Еспар і з чужоземкою, в чиєму салоні

знаменитий російський дипломат, відомий своєю хитрістю, по-своєму тлумачив усі події громадського життя. Крім того, її взяла під свою опіку одна стара графиня, що звикла тасувати карти у великій політичній грі. Кожній проникливій людині було ясно, що в такий спосіб пані д’Еспар торувала стежку до нової, таємної, але справжньої влади, яка мала прийти на зміну тому легковагому впливу, яким наділили її світський успіх і мода. Її дім помалу перетворювався на такий собі політичний салон. Уже знаходилося чимало йолопів, які знай повторювали: "А що про це кажуть у маркізи д’Еспар?" Або: "У салоні пані д’Еспар висловлюються проти подібних заходів" – з метою надати юрбі її завсідників значення політичного гуртка. Декілька скривджених діячів, що їх вона приголубила і втішила – скажімо, фаворит Людовіка XVIII, на якого вже ніхто не зважав, колишні міністри, які рвалися до влади, – запевняли, ніби вона тямить у дипломатії не гірше за дружину російського посла в Лондоні. Не раз маркіза навіювала то депутатам, то перам слова і погляди, які потім проголошувалися з трибуни на всю Європу. Нерідко вона давала правильну оцінку подій, про які її гості не зважувалися висловити свою думку. Найзначніші царедворці збиралися в неї увечері грати у віст. До того ж свої вади маркіза вміла подати як переваги. Будучи потайною, вона здобула славу жінки стриманої. Її дружба здавалася дуже надійною – проте постійність, з якою вона протегувала своїм улюбленцям свідчила тільки про те, що вона більше дбала про зміцнення свого впливу, ніж про вербування нових прибічників. Така поведінка пояснювалася марнолюбством – її єдиною пристрастю. Розваги, що їх так полюбляють жінки, для неї були тільки засобами; вона хотіла втішатися життям у всій його повноті. Серед ще молодих чоловіків із блискучим майбутнім, які сходилися до її салону в дні великих прийомів, можна було зустріти де Марсе, де Ронкероля, де Монріво, де Ларош-Югона, де Серізі, Ферро, Максима де Трая, де Лістомера, обох Ванденесів, дю Шатле та інших. Іноді вона приймала чоловіка, але відмовлялася бачити в себе його дружину, і влада її була вже така велика, що деякі честолюбці погоджувалися на ці тяжкі умови – скажімо, два знамениті банкіри-роялісти, де Нусінген і Фердінанд дю Тійє. Маркіза добре вивчила сильні і слабкі сторони паризького життя, тому вміла повестися так, що жоден з чоловіків не міг здобути найменшої переваги над нею. Навіть за великі

гроші годі було роздобути листа або вексель, які компрометували б її. Якщо душевна черствість допомагала маркізі грати свою роль цілком невимушено, то її зовнішність теж чимало сприяла цьому. В неї був дівочий стан, її голос, за бажанням, міг звучати лагідно або твердо, дзвінко або суворо. Вона досконало володіла таємницею світського лукавства, за допомогою якого жінка змушує забути про минуле. Маркіза вміла відразу осадити чоловіка, який після випадкового, короткочасного успіху уявляв собі, що має право на близькі взаємини з нею. Її владний погляд усе заперечував. Слухаючи маркізу д’Еспар, можна було подумати, що високі почуття, благородні наміри так і ллються з її душі, з її чистого серця, а насправді усе в неї підкорялося голому розрахунку і, щоб облагодити власні справи, вона могла з холодним серцем збезчестити будь-яку людину, що мала необачність довіритися їй. Намагаючись ближче зійтися з цією жінкою, Растіньяк угадав правильно, що в ній можна здобути грізну зброю; але не встиг він навіть узяти ту зброю до рук, як уже поранився нею. Цей молодий кондотьєр, що бився на полях політичного авантюризму і, як Наполеон, був приречений незмінно перемагати, бо вже перша поразка стала б могилою для його високих амбіцій, зустрів у особі своєї заступниці небезпечного противника. Уперше за своє бурхливе життя він вів серйозну гру з достойним партнером. Завоювання маркізи д’Еспар обіцяло йому міністерський портфель, але вона підкорила Растіньяка раніше, ніж він її. Небезпечний початок!

– Маркіза жила в розкошах, у її домі було безліч слуг. Великі прийоми відбувалися на першому поверсі, а сама маркіза мешкала на другому. Чудові парадні сходи, вишукано оздоблені кімнати, схожі на покої колишнього Версаля, – усе це свідчило про величезне багатство. Коли ворота відчинилися, впускаючи кабріолет Б’яншона, старий слідчий вмить роздивився і воротаря в його комірчині, і подвір’я, і стайні, і розташування будинку, і квіти, що прикрашали сходи, і блиск відполірованих поручнів, і стіни, і килими; він навіть порахував ліврейних лакеїв, що збіглися на площадку, коли задзеленчав дзвоник. Його погляд, який ще напередодні відкривав під брудними лахами прохачів, що юрмилися в його вітальні, велич убогості, тепер з не меншою

проникливістю помічав під пишною обставою кімнат, через які вони проходили, убогість величі.

– Пан Попіно! Пан Б’яншон!

Прізвища було оголошено біля дверей будуару, чарівної, недавно вмебльованої кімнати з вікнами в сад. Пані д’Еспар сиділа в одному з тих старовинних крісел стилю рококо, моду на які запровадила герцогиня Беррійська. Растіньяк примостився ліворуч від неї на пуфі, мов чічісбей італійської дами. Трохи віддалік, біля каміна, стояв якийсь незнайомець. Як правильно визначив досвідчений лікар Б’яншон, маркіза була жінка нервової і дратівливої вдачі; якби вона не дотримувалася суворого режиму, її обличчя прибрало б червонястого відтінку, властивого людям, які перебувають у стані постійного збудження; крім того, маркіза вміло підкреслювала свою штучну блідість яскравими барвами тканин у вбранні та в обставі кімнат. Світло-коричневий, каштановий, темно-бурий із золотими блискітками тони були навдивовижу їй до лиця. Її будуар, копія з будуару однієї знаменитої леді, що була на той час у моді в Лондоні, був оббитий оксамитом кольору дубової кори, але вона пом’якшила урочистий тон цієї царської барви безліччю прикрас і декоративних малюнків. Маркіза була причесана, як молода дівчина – з прямим проділом, з кучерями уздовж щік, і це ще дужче підкреслювало видовжений овал її обличчя. А довгасте обличчя завжди видається благородним – на відміну від круглого. Вигнуті або опуклі дзеркала, які, за бажанням, видовжують або округляють те, що в них відбивається, дають незаперечний доказ цього правила. Побачивши Попіно, що завмер на порозі, мов наполохана тварина, витягши шию, застромивши ліву руку до жилетної кишені, а правою стискаючи капелюх із засмальцьованою підкладкою, маркіза кинула на Растіньяка погляд, під яким крився глузливий усміх. Простакуватий і розгублений вигляд добряка цілком відповідав його недоладному костюму, й Растіньяк, побачивши засмучене обличчя Б’яншона, який відчував себе ображеним за дядька, відвернувся, щоб приховати мимовільну посмішку. Маркіза привітала гостей кивком голови, зробила болісне зусилля, щоб підвестися з крісла,

і не без вишуканої грації знову опустилась на сидіння – мовляв, пробачте за нечемність, самі бачите, як мені нездужається.

У цю мить незнайомець, який стояв між каміном і дверима, злегка вклонився, підсунув два стільці, показав на них лікареві та слідчому, а коли ті сіли, знову прихилився до стіни і склав руки на грудях. Кілька слів про цього чоловіка. Один із наших сучасних художників, Декан, володіє надзвичайним умінням зацікавити тим, що зображує – чи то буде камінь, чи людина. Причому він куди майстерніше орудує олівцем, ніж пензлем. Він намалює порожню кімнату, поставить біля стіни мітлу, і ви здригнетесь, якщо він того захоче: вам здасться, наче ця мітла – знаряддя злочину, наче вона вимазана кров'ю, наче це та сама мітла, якою вдова Банкаль підмітала кімнату, де зарізали Фюальдеса. Атож, художник розтріпає мітлу, і вона буде схожа в нього на голову розлюченої людини, він наїжить її прутики, наче це волосся, яке стало сторч, зробить її посередником між таємною поезією своєї уяви та поезією, пробудженою у вашій уяві. Ось так вселивши вам цією мітлою жах, він завтра намалює іншу, біля якої спатиме кіт, але в тому сонному котові буде щось загадкове, і ви повірите художникові, що на цьому самому помелі дружина німецького шевця літає на відьомський шабаш. А то він намалює звичайнісіньку собі мітлу, на яку повісить сюртук чиновника державної скарбниці. Пензель Декана, як і смичок Паганіні, гіпнотизує. Так от треба було б перейнятися стилем цього надзвичайно глибокого художника, вишуканою майстерністю його малюнка, щоб зобразити випростаного, худого й високого незнайомця в чорному костюмі, з довгим чорним волоссям, який мовчки стояв біля каміна в салоні маркізи д'Еспар. Його обличчя скидалося на лезо ножа – холодне, гостре, схоже своїм кольором на скаламучені води Сени, забруднені вугіллям із затонулої баржі. Він дивився в підлогу, слухав і зважував. Його поза вселяла жах. Він скидався на страшну мітлу Декана, яка викриває злочин. Іноді, під час розмови, маркіза намагалася домогтись від нього бодай мовчазної поради, на мить затримуючи на ньому погляд, та хоч якими красномовними були ті німі запитання, він стояв величний і закам'янілий, мов статуя командора.

Добряга Попіно, примостившись на краєчку стільця, обличчям до каміна, притримував на колінах капелюх і роздивлявся свічники з литого золота, годинник, усілякі дрібнички, розставлені на каміні, вигадливі візерунки на шпалерах – одне слово, всі ті коштовні й гарненькі абищиці, що оточують світську жінку. Ніжний голос маркізи д’Еспар відвернув його увагу від цієї суто міщанської цікавості:

– Тисячу разів дякую вам, добродію…

"Тисячу разів? – подумав Попіно. – Чи не забагато? Вистачило б і однієї подяки, тільки щирої".

– …за те, що ви взяли на себе тяжкий клопіт…

"Узяв на себе тяжкий клопіт! Та вона сміється з мене!"

– …взяли на себе тяжкий клопіт навідати мене, нещасну прохачку. Я хвора й не виходжу на люди…

Тут слідчий окинув маркізу пильним поглядом і зразу визначив її стан.

"Ця "нещасна" аж пашить здоров’ям", – подумав він.

– Ви, пані, нічого мені не завдячуєте, – сказав він, прибравши поштивого виразу. – Хоч мій візит і суперечить судовим звичаям, ми нічим не повинні нехтувати заради з’ясування істини, коли йдеться про такі справи. Тоді наші висновки не будуть мертвою буквою закону, їх нам підкаже совість. То байдуже, де я знайду істину, в своєму кабінеті чи тут; аби тільки я її знайшов.

Поки Попіно говорив, Растіньяк потис руку Б’яншонові, а маркіза кивнула йому з ласкавою усмішкою.

– Хто цей пан? – пошепки спитав Б’яншон у Растіньяка, показуючи на чоловіка в чорному.

– Шевальє д’Еспар, брат маркіза.

– Ваш племінник, пан Б’яншон, розповідав мені, яка ви заклопотана людина, – сказала маркіза. – Я вже знаю, що ви приховуєте свої добрі діла і таким чином звільняєте людей від обов’язку дякувати вам. Мабуть, робота в суді страшенно вас стомлює. Чому штат слідчих не збільшать бодай удвічі?

– Куди там, пані! – сказав Попіно. – Воно, звісно, було б непогано. Та, мабуть, скорше рак свисне, ніж збільшать штат слідчих.

Почувши ці слова, що так відповідали всьому вигляду Попіно, шевальє д’Еспар зміряв його поглядом, ніби хотів сказати: "Ну, цього ми легко обробимо".

Маркіза подивилась на Растіньяка, і той нахилився до неї.

– Ось вони, ті, кому дано владу над нашими маєтностями і нашим життям, – сказав молодий франт.

– Як і більшість людей, що постаріли, працюючи за одним фахом, Попіно ніколи не міг звільнитися від професійних звичок – вони формували його спосіб мислення. В його розмові відчувався судовий слідчий. Він любив допитати співрозмовника, спантеличити його несподіваними висновками, вивідати в нього те, що тому хотілося б приховати. Як розповідають, Поццо ді Борго для розваги випитував таємниці співрозмовників, наставляючи їм дипломатичні пастки; він так чинив, бо, скоряючись неподоланній звичці, його витончений у хитрощах розум не дрімав ніколи. Як тільки Попіно, так би мовити, більш-менш призвичаївся до обстановки, він визнав за необхідне вдатися до найлукавіших, найзамаскованіших судових викрутів, щоб з’ясувати

істину. Б’яншон сидів мовчки, холодний і незворушний, як людина, сповнена рішучості мужньо витерпіти тортури до кінця, але в душі він бажав дядькові розчавити цю жінку, як гадюку, – таке порівняння навіяла йому довга сукня маркізи, її гнучке тіло, витягнута шия і плавні рухи.

– Так от, добродію, – знову озвалася маркіза д’Еспар, – хоч я й не хотіла б здатися вам егоїсткою, яка думає тільки про власну вигоду, але я страждаю надто давно і хочу, звісно, щоб справу розглянули якомога скоріше. Чи можу я сподіватися на швидкий і сприятливий результат?

– Пані, я зроблю усе від мене залежне, щоб завершити справу без зволікань, – сказав Попіно тоном найщиріцюї приязні. – Чи відомі вам причини, якими керувався маркіз д’Еспар, пориваючи з вами? – запитав він, глянувши на маркізу.

– Так, добродію, – відповіла вона, зручніше вмощуючись і збираючись почати заздалегідь підготовлену розповідь. – На початку тисяча вісімсот шістнадцятого року пан д’Еспар – а його ставлення до мене протягом трьох попередніх місяців цілком змінилося – запропонував мені переселитись у свій маєток, неподалік Бріансона, не зваживши на моє здоров’я, для якого тамтешній клімат дуже шкідливий, не рахуючись із моїми звичками, Я відмовилась. Тоді він став звинувачувати мене в різних гріхах – і так несправедливо, що вже відтоді я засумнівалася, чи у нього все гаразд із головою. Наступного дня він покинув мене, залишивши в моє повне розпорядження свій дім та прибутки з моєї частки майна, а сам, забравши із собою синів, оселився на вулиці Узвіз Святої Женев’єви.

– Дозвольте вас запитати, ласкава пані, – урвав її слідчий, – яку суму складають ваші прибутки?

– Двадцять шість тисяч ліврів на рік, – мимохідь кинула маркіза і провадила: – Я негайно звернулася за порадою до старого Бордена, прагнучи довідатися, що можна вдіяти в моєму становищі, але

з’ясувалося, що забрати у батька дітей дуже важко, і я мусила змиритися із самотністю в двадцять два роки, в тому віці, коли жінка здатна на нерозважливі вчинки. Ви, звичайно, ознайомилися з моїм клопотанням, добродію, й отже, вам відомі причини, які змушують мене домагатися запровадження опіки над маркізом д’Еспаром?

– А ви, пані, зверталися до свого чоловіка з проханням повернути вам дітей?

– Так, добродію. Але всі мої спроби виявилися марними. Жорстоко позбавляти матір любові своїх дітей, адже жінка, яка не має в житті інших радощів, особливо потребує її.

– Вашому старшому вже шістнадцять, так? – запитав слідчий.

– П’ятнадцять! – швидко поправила його маркіза.

Тут Б’яншон подивився на Растіньяка. Маркіза прикусила губу.

– А чому вас цікавить вік моїх дітей?

– Е, ласкава пані, – сказав слідчий, мовби не надаючи ніякої ваги своїм словам, – п’ятнадцятирічний хлопець та його брат, якому, мабуть, не менше тринадцяти, мають досить власного розуму, й вони могли б приходити до вас потай. Якщо ж вони не приходять, значить, підкоряються батькові, а щоб підкорятися в такому, треба дуже його любити.

– Я не розумію вас, – сказала маркіза.

– Ви, мабуть, не знаєте, – пояснив Попіно, – що ваш стряпчий твердить у клопотанні, ніби ваші любі діти дуже нещасливі, живучи зі своїм батьком…

Пані д’Еспар заявила з чарівною наївністю:

– Я не знаю, що там приписав мені стряпчий.

– Даруйте мені за ці висновки, але правосуддя бере до уваги все, – сказав Попіно. – Мої розпитування, ласкава пані, пояснюються бажанням краще розібратись у справі. З ваших слів виходить, що пан д’Еспар покинув вас, ухопившись за дріб’язковий привід. Але замість поїхати в Бріансон, куди він вас кликав, маркіз залишився в Парижі. Тут мені не все ясно. Чи знав він оту пані Жанрено до свого одруження?

– Ні, добродію, – відповіла маркіза з деяким невдоволенням, що його помітили, проте, тільки Растіньяк та шевальє д’Еспар.

Її дратувало, що слідчий ставить запитання їй, тоді як вона сама розраховувала вплинути на його думку. Але заглиблений у свої роздуми, Попіно здавався таким простакуватим, що вона приписала його розпитування "доскіпливому норову" вольтерівського бальї.

– Мені було шістнадцять років, – провадила маркіза, – коли батьки видали мене заміж за пана д’Еспара, чий титул, статок і звички відповідали вимогам, які моя родина ставила до мого майбутнього чоловіка. Тоді маркіз д’Еспар мав двадцять шість років і був джентльменом у справжньому англійському значенні цього слова; мені подобалися його манери, він здавався дуже шанолюбним, а я люблю шанолюбів, – додала вона, глянувши на Растіньяка. – Якби пан д’Еспар не зустрів тієї Жанрено, то завдяки своїм достойностям, розумові, знайомствам він міг би увійти до уряду, як вважали його друзі. Король Карл Десятий, тоді ще брат монарха, цінував його надзвичайно, і йому були забезпечені перство, придворна посада, високе становище. Ця жінка затьмарила йому розум і зруйнувала майбутнє всієї родини.

– Які були тоді релігійні переконання пана д’Еспара?

– Він завжди був і досі залишається людиною глибоко побожною.

– Ви не припускаєте, що пані Жанрено могла використати у своїх цілях його містичні настрої?

– Ні, добродію.

– А у вас чудовий дім, пані, – несподівано сказав Попіно, витягуючи руки з жилетних кишень і розгортаючи поли фрака, щоб погрітись біля каміна. – Дуже гарний будуар, а якої роботи крісла! Та й уся обстава просто розкішна. Уявляю, як ви страждаєте, живучи в таких умовах і знаючи, що ваші діти погано влаштовані, погано вдягнені і що їх погано годують. Для матері, це, по-моєму, справжня мука!

– Так, добродію. Мені дуже хотілося б зробити якусь приємність своїм бідолашним хлопчикам, адже батько змушує їх з ранку до вечора зубрити історію Китаю – чи можна уявити собі щось занудніше!

– Ви влаштовуєте блискучі бали, вони розважилися б у вас. Хоча, можливо, звикли б до легковажного життя. Та все ж батько міг би дозволити їм бувати у вас раз чи двічі протягом зими.

– Він приводить їх сюди на Новий рік і в день мого народження. В ці дні пан д’Еспар люб’язно погоджується обідати з ними в мене.

– Дивна поведінка! – сказав Попіно з глибокою переконаністю в голосі. – А вам доводилося бачити оту Жанрено?

– Якось мій дівер, стурбований долею свого брата…

– Он воно що! – вигукнув слідчий, уриваючи маркізу. – То ви, пане, брат маркізові д’Еспару?

Шевальє мовчки вклонився.

– Пан д’Еспар не байдужий до цієї історії, і якось він привів мене до молитовні, де ця жінка слухає проповіді, бо вона протестантка. Я бачила її там, у ній нема нічого привабливого. Схожа на бридку торговку – гладка, подзьобана віспою, з величезними руками й ногами, зизоока. Страховисько, та й годі!

– Неймовірно! – пробурмотів Попіно, прикидаючись найпростодушнішим слідчим у всьому королівстві. – І ця особа живе тут близько, на вулиці Зеленій, в шикарному особняку! Немає більше міщан, усі стали аристократами!

– На цей особняк її син витратив величезні гроші.

– Пані, я живу в передмісті Сен-Марсо і з такими витратами діла не мав. Що ви називаєте "величезними грішми"?

– Даруйте! – вигукнула маркіза. – Стайня, п’ятеро коней, три екіпажі: коляска, карета, кабріолет.

– І це коштує дуже дорого? – здивовано спитав Попіно.

– Неймовірно дорого, – втрутився в розмову Растіньяк. – При такому способі життя на стайню, утримання екіпажів, лівреї та слуг треба від п’ятнадцяти до шістнадцяти тисяч франків.

– Це правда, пані? – недовірливо запитав слідчий.

– Ніяк не менше, – підтвердила маркіза.

– А щоб обставити дім, теж знадобилася чимала сума?

– Не менше як сто тисяч франків, – відповіла маркіза, мимоволі підсміюючись над наївністю слідчого.

– Слідчі, пані, люди підозріливі, – сказав Попіно, – за це їм і гроші платять, і я теж такий. Отже, барон Жанрено та його мати обібрали маркіза д’Еспара до нитки? Тільки на стайню, як ви кажете, треба шістнадцять тисяч на рік. На стіл, на платню слугам, на витрати по дому знадобиться удвічі більше, отож загалом це складе п’ятдесят – шістдесят тисяч на рік. Звідки в цих людей, ще вчора зовсім убогих, такі гроші? Мільйон і то дає не більше як сорок тисяч річного прибутку.

– Мати і син вклали гроші, які передав їм маркіз д’Еспар, у державну ренту, коли вона коштувала від шістдесяти до вісімдесяти тисяч. Думаю, їхні прибутки перевищують шістдесят тисяч франків. Син одержує, крім того, дуже пристойну платню.

– Якщо вони витрачають шістдесят тисяч франків на рік, то скільки ж витрачаєте ви? – запитав слідчий.

– Та приблизно стільки ж, – відповіла маркіза.

Чорного шевальє пересмикнуло, маркіза почервоніла.

Б’яншон подивився на Растіньяка. Але в слідчого був добродушний вираз обличчя, і маркіза заспокоїлась. Шевальє д’Еспар більше не намагався взяти участь у розмові, він зрозумів, що все програно.

– Цих людей, пані, можна притягти до кримінальної відповідальності за особливо тяжкі злочини, – сказав Попіно.

– Я теж так думаю, – радісно підхопила маркіза. – Пригрозити їм в’язницею, і вони підуть на полюбовну угоду.

– Пані, – сказав Попіно, – коли маркіз д’Еспар вас покинув, він залишив вам доручення на право розпоряджатися майном?

– Я не розумію, чому ви про це запитуєте, – жваво заперечила маркіза д’Еспар. – Якщо взяти до уваги, до чого довело мене безумство мого чоловіка, то, мені здається, ви повинні зайнятися ним, а не мною.

– Доберемся й до нього, пані, – відповів Попіно. – Перш ніж доручити вам чи комусь іншому управління маєтностями пана д’Еспара, якщо його візьмуть під опіку, суд повинен з’ясувати, чи ви добре управляєте власною маєтністю. Якщо маркіз д’Еспар надав вам необхідні повноваження, він, отже, виявив вам довіру, і суд візьме це до уваги. Маєте ви від нього доручення чи ні? Вам дозволено купувати й продавати нерухоме майно, вкладати гроші в якесь діло?

– Ні, добродію, не в звичаях Бламон-Шоврі робити комерцію, – обурилася маркіза, ображена у своїй дворянській гордині й зовсім забувши про інтереси справи. – Моя маєтність лишилася неторканою – пан д’Еспар не залишав мені ніякого доручення.

Шевальє затулив очі долонею, щоб приховати роздратування, викликане необачною поведінкою невістки, яка занапащала себе своїми відповідями. А Попіно швидко наближався до мети, хоч і йшов кружними стежками обережних розпитувань.

– Пані, – сказав слідчий, указуючи на щевальє д’Еспара, – цей добродій, безперечно, відданий вам родич? Ми можемо розмовляти цілком відверто в присутності ваших гостей?

– Говоріть, – сказала маркіза, дивуючись, навіщо такі перестороги.

– Припустімо, пані, ви справді витрачаєте не більше шістдесяти тисяч на рік, хоча ця сума видасться ще скромною кожному, хто бачив ваші

стайні, особняк, численних слуг, весь розпорядок життя у вашому домі, що своїм блиском затьмарює, як мені здається, дім Жанрено.

Маркіза кивнула головою на знак згоди.

– Так от, – провадив слідчий, – якщо у вашому розпорядженні лише двадцять шість тисяч франків річного прибутку, то, між нами кажучи, у вас, мабуть, набереться боргів тисяч на сто. Отже, суд матиме цілковиті підстави припустити, що ваша вимога взяти чоловіка під опіку продиктована міркуваннями власної вигоди, бажанням у такий спосіб розквитатися з боргами, якщо… вони у вас є. Мене попросили поставитись уважно до вашої справи, і тому я так зацікавився вашим майновим станом. Обміркуйте його тепер самі, подивіться правді у вічі. Навіть коли мої припущення слушні, то ще є змога уникнути неприємностей, а вони загрожують вам у тому випадку, коли суд скористається своїм правом оголосити позивачеві догану за приховування істинних обставин справи. Ми зобов’язані дослідити спонукальні мотиви позивача так само пильно, як і вислухати аргументи особи, яку хочуть узяти під опіку – з’ясувати, чи справу порушено не під впливом якоїсь пристрасті або користолюбства, бо це, на жаль, трапляється часто…

Маркіза сиділа як на розжареному вугіллі.

– …і я повинен дістати роз’яснення з цього приводу, – вів далі слідчий. – Пані, я не вимагаю звіту, але чи не поясните ви мені, звідки у вас була можливість вести спосіб життя, та ще протягом кількох років, – який вимагає шістдесяти тисяч ліврів річного прибутку? Є чимало жінок, які творять чудеса в своєму господарстві, але ви до таких жінок не належите. Скажіть щиро, можливо, у вас є інші цілком законні прибутки: королівські дарунки, які-небудь суми, виплачені вам згідно з недавнім законом про відшкодування – але ж, щоб отримати їх, потрібен письмовий дозвіл від вашого чоловіка.

Маркіза німувала.

– Врахуйте, що пан д’Еспар, безперечно, чинитиме опір вашим домаганням, і його повірений матиме усі підстави поцікавитись, чи є у вас борги. Ваш будуар обставлений зовсім недавно, в домі вже не ті меблі, які залишив вам у тисяча вісімсот шістнадцятому році маркіз. Я мав честь почути від вас, що вмеблювання дорого обійшлося Жанрено, але ж вам, великосвітській дамі, воно мало обійтися ще дорожче. Хоч я й слідчий, проте я людина, і можу помилитися. Поясніть же мені, як стоять справи. Подумайте про обов’язки, які накладає на мене закон, про те, якого ретельного розслідування вимагає він, перш ніж суд вирішить узяти під опіку батька родини, що перебуває в розквіті віку. Отож даруйте мені, пані маркізо, сумніви, які я мав честь викласти вам, і не відмовте в люб’язності дати кілька роз’яснень. Коли людину беруть під опіку як душевнохвору, то над нею призначають опікуна. Хто ж буде опікуном?

– Його брат, – сказала маркіза.

Шевальє вклонився. На хвилину запала мовчанка, обтяжлива для всіх присутніх. Ніби граючись, слідчий виявив вразливе місце маркізи. Простакуватий Попіно, з якого маркіза, шевальє та Растіньяк були схильні посміятися, постав перед ними у правдивому світлі. Нишком розглядаючи його, усі троє помітили, якими значущими були відтінки виразу його промовистого рота. Недоладний вайло на очах перетворився у проникливого суддю. Тепер стало ясно, чому він так уважно роздивлявся обставу будуару: він почав з того, що прикинув вартість позолоченого слона, який підтримував камінні дзиґарі, і закінчив тим, що заглянув маркізі в душу.

– Ви кажете, маркіз схибнувся на Китаї? – мовив Попіно, роздивляючись прикраси на каміні. – Бачу, й ви полюбляєте усілякі китайські дрібнички, – зауважив він, показуючи на дорогоцінні абищиці. – Чи, може, вам їх подарував маркіз?

Ця дотепна насмішка змусила всміхнутися Б’яншона, і вразила Растіньяка. Маркіза закусила тонкі губи.

– Добродію, – сказала пані д’Еспар, – вам слід би заступитися за жінку, поставлену перед жахливим вибором: або втратити маєтність і дітей, або стати ворогом власному чоловікові, а ви натомість звинувачуєте мене! Ви сумніваєтеся в чистоті моїх намірів! Погодьтеся, ваша поведінка здається дивною…

– Обережність, з якою суд підходить до такого роду справ, пані, – жваво відказав Попіно, – змусила б усякого іншого слідчого допитати вас ще доскіпливіше, ніж я. Втім, невже ви сподіваєтеся, що адвокат пана д’Еспара дивитиметься на все крізь пальці? Хіба не спробує він очорнити наміри, які, можливо, чисті й некорисливі? Він вторгнеться у ваше життя, він почне безжально копирсатися в ньому, він не поставиться до вас із тією чемною делікатністю, з якою вас розпитував я.

– Вельми вдячна, добродію, – з іронією відповіла маркіза. – Припустімо, я й справді заборгувала тридцять або п’ятдесят тисяч франків, це сута дрібничка для таких родин, як д’Еспари або Бламон-Шоврі; то хіба така обставина перешкодить узяти під опіку мого чоловіка, якщо він схибнувся з розуму?

– Не перешкодить, – відповів Попіно.

– Хоч ви й допитували мене з витонченим лукавством, у даному випадку зайвим, бо істину можна було з’ясувати і не вдаючись до хитромудрих підступів, – сказала маркіза, – і хоч я могла б із чистим сумлінням більше не відповідати на ваші запитання, я все-таки щиро признаюся вам, що аж ніяк не заради власної втіхи домоглася я високого становища у світі й докладаю стільки зусиль для підтримування зв’язків. Спочатку я довго жила в самотині, але потім мене стала тривожити доля моїх дітей, і я зрозуміла, що повинна замінити їм батька. Приймаючи друзів, підтримуючи зв’язки, роблячи борги, я намагалася забезпечити їм

у майбутньому допомогу й підтримку, готувала їм блискучу кар’єру. І на те, що я здобула в такий спосіб, не пошкодували б грошей і люди вельми розважливі, навіть чиновники або банкіри.

– Я високо ціную вашу самовідданість, пані, – відповів слідчий. – Вона робить вам честь, і мені нема в чому вам дорікнути. Але службовець суду не повинен нічого обминути увагою: його обов’язок – усе знати, все зважити.

Світська проникливість і звичка розбиратися в людях підказали маркізі, що на Попіно не вплинуть жодні розрахунки. Вона сподівалася зустріти шанолюбного чиновника, а побачила перед собою чесну людину. І маркіза подумала, що їй слід пошукати інших засобів, аби домогтися своєї мети. Слуги принесли чай.

– Ви більше нічого не бажаєте повідомити мені, пані? – запитав Попіно, побачивши лакеїв із тацями.

– Робіть свою справу, добродію, – гордовито кинула маркіза. – Допитайте пана д’Еспара, і вам стане жаль мене, я певна…

Вона підвела голову і глянула на Попіно зарозумілим і зухвалим поглядом. Слідчий шанобливо відкланявся.

– Та він нахаба, твій дядько, – сказав Растіньяк Б’яншонові. – Невже він нічого не розуміє? Не знає, хто така маркіза д’Еспар? Не уявляє собі, який вона має вплив, наскільки велика її таємна влада у вищих колах? Завтра ж у неї буде міністр юстиції…

– Чого ти від мене хочеш, друже? – сказав Б’яншон. – Я ж тебе попереджав. Дядько не з тих, хто гне спину перед можновладцями.

– Так йому її зігнуть, – сказав Растіньяк.

Лікар уклонився маркізі та мовчазному шевальє, і поквапився за Попіно, який, не бажаючи затягувати незручне становище, вже дріботів до виходу.

– У цієї жінки боргів тисяч на сто екю, не менше, – сказав слідчий, сідаючи в племінників кабріолет.

– Якої думки ви про цю справу?

– Я не звик висловлювати певну думку, поки всього не розвідаю, – сказав Попіно. – Завтра зранку я пошлю пані Жанрено виклик, щоб на четверту годину вона прийшла до мого кабінету й дала пояснення фактам, що компрометують її.

– Мені дуже хотілося б знати, в чому суть цієї афери.

– О господи, невже ти не бачиш, що маркіза тільки знаряддя в руках отого худого довготелесого пана, який не зронив ні слова? Він трохи схожий на Каїна, але цей Каїн шукає собі палицю в суді, де, на його біду, в декого ще зберігся Самсонів меч.

– Ох Растіньяк! – вигукнув Б’яншон. – І понесли ж тебе чорти в те болото!

– Ми вже звикли до таких сімейних змов; не минає й року, щоб суд, за браком доказів, не припиняв якоїсь справи про запровадження над кимось опіки. Такі спроби в нашому суспільстві не вважають за злочин, і водночас ми посилаємо на каторгу голодранця, який розбив вітрину, щоб украсти кілька золотих монет. Ні, наші закони аж ніяк не можна назвати досконалими!

– Ну а факти, викладені в клопотанні?

– Ти, голубе, навіть уявити собі не можеш, які небилиці розповідають клієнти своїм повіреним. Якби стряпчий брався захищати тільки справедливі інтереси, він би навіть не окупив вартості своєї контори.

Наступного дня о четвертій пополудні гладка жінка, схожа на бочку, на яку натягли сукню з поясом, відсапуючись та обливаючись потом, бралася сховами вгору до Попіно. Вона з великими труднощами вилізла із зеленого ландо, що було їй до пари; товстуху годі було уявити без її ландо, а ландо – без товстухи.

– Ну ось і я, шановний добродію, – заявила вона, пропихаючись у двері кабінету слідчого, – та сама пані Жанрено. Ви звеліли мені з’явитися сюди, наче я яка злодійка.

Ці буденні слова, мовлені буденним голосом, уривалися астматичною задишкою й закінчилися нападом кашлю.

– Ох пане, ви собі не уявляєте, як мені шкодить вогкість. Я на цьому світі не заживуся, повірте. От я й прийшла.

Слідчий остовпів при появі цієї гаданої маршальші д’Анкр. У пані Жанрено було червоне, кругле, густо подзьобане віспою обличчя з низьким лобом, кирпатим носом; та й уся вона була кругла, наче гарбуз. Вона мала жваві очі селянки, простодушний вигляд, була гостра на язик, на її темно-русявому, забраному під чепчик волоссі красувався зелений капелюх із засохлим букетиком ведмежого вушка. На її величезні перса не можна було дивитися без сміху – коли вона кахикала, здавалося, ліф от-от трісне. Про жінок із такими грубезними ногами паризькі безпритульники кажуть: "тітка на тумбах". Зелена сукня, оздоблена шиншилою, личила вдові Жанрено як свині наритники. Одне слово, її зовнішність цілком відповідала її першій фразі: "От я й прийшла".

– Добродійко, – звернувся до неї Попіно, – вас підозрюють у зваблюванні маркіза д’Еспара з метою видурити в нього великі гроші.

– У чому, в чому мене підозрюють? – вигукнула вона. – У зваблюванні? Але ж, добродію, ви начебто чоловік статечний та ще й слідчий, то невже ви зовсім без клепки у голові? Та ви гляньте на мене! Це щоб я та когось звабила? Та я не годна навіть нахилитись і зав’язати на черевиках шнурки! Ось уже двадцять років я не ношу корсета – боюсь віддати богові душу. Це в сімнадцять я була тонка, мов очеретинка, та й гарна нівроку – от вам хрест святий, що правду кажу. Тоді я й вийшла за Жанрено, чоловіка славного, він соляні баржі водив. І син у мене народився, справжній красень, моя гордість; не стану хвалитися, але повірте, син вийшов у мене на славу. Служив він у Наполеона і не де-небудь, а в імператорській гвардії! А потім – біда! Мій старий утопився – і все пішло шкереберть. Я на віспу захворіла, два роки у своїй кімнаті просиділа, а вийшла звідти такою, як ви мене бачите: товстою, як діжка, спотвореною на все життя і вдовою безталанною… Ось яка з мене спокусниця!

– Але з яких же тоді міркувань, добродійко, пан д’Еспар давав вам…

– Величезні гроші, так? Ну ж бо, не соромтеся! Але з яких міркувань, мені казати не дозволено.

– І дарма. Нині його родина, стривожена не без підстав, порушила проти нього позов…

– О Господи Боже! – вигукнула жінка, жваво підхоплюючись на ноги. – Невже ж він постраждає з моєї вини? Та він – праведник, іншого такого на всьому світі нема! Ми все повернемо, пане слідчий, тільки не було б йому прикрощів, тільки б жодна волосинка не впала з його голови. Так і запишіть у своїх паперах. О Господи, Господи праведний! Побіжу-но я до Жанрено, скажу йому, що сталося. Ой, лишенько! Що ж це на світі коїться!

І товстуха кинулась до виходу, стрімголов скотилася по сходах і зникла.

"Оця не бреше, – подумав слідчий. – Ну що ж, зачекаємо до завтра. Завтра я піду до маркіза д’Еспара і про все довідаюся".

Хто пережив вік, коли людина бездумно гайнує здоров’я і сили, той здатний зрозуміти, який великий вплив іноді справляють на важливі події нічим не примітні з першого погляду випадковості, й не здивується, що дрібна обставина, про яку мова далі, виявилася такою значущою. Назавтра Попіно трохи занедужав, підхопивши хворобу, що не становить ніякої небезпеки і відома під досить недоречною назвою "нежить". Слідчого трохи лихоманило, і, не подумавши про те, що зволікання в такій справі може обернутися лихом, він залишився вдома, відклавши допит маркіза д’Еспара. Пропущений день зіграв у цьому випадку таку саму роль, як і бульйон, через який Марія Медічі в "день одурених" запізнилася на побачення з Людовіком XIII, що дало змогу Рішельє приїхати в Сен-Жермен першим і знову підкорити свого царственого бранця.

Та перш ніж ми вирушимо за слідчим і його писарем до маркіза д’Еспара, гадаю, варто бодай побіжно ознайомитися з домом, обстановкою і способом життя цього батька родини, якого дружина у своєму клопотанні виставила за божевільного.

– У старих кварталах Парижа подекуди можна побачити будівлі, споруджені на совість – їхній вигляд говорить історикові не тільки про любов до власної оселі, а й про бажання прикрасити нею місто. Дім, у якому мешкав тоді пан д’Еспар, на вулиці Узвіз Святої Женев’єви, належав до таких старовинних пам’яток; він був змурований з тесаного каменю і не позбавлений певної архітектурної вишуканості, але камінь почорнів від часу, а круті переміни в житті міста змінили будинок і ззовні, і зсередини. Високопоставлені особи, які колись населяли університетський квартал, вибралися звідти разом з вищими церковними установами, і в домі знайшли собі пристановище ремесла й пожильці, для яких він раніше не призначався. В минулому сторіччі там розміщалася друкарня, внаслідок чого паркет було зіпсовано, дерев’яні панелі забруднилися, стіни почорніли. Тепер у цьому аристократичному

особняку, де колись жив кардинал, помешкання розгородили наново, і їх винаймали пожильці нікому не відомі. Архітектура дому свідчила, що споруджено його за часів Генріха III, Генріха IV або Людовіка XIII, в ту саму пору, коли неподалік будували палаци Міньйон, Серпант, палац Анни Гонзаго та розбудовували Сорбонну. Якийсь старий запевняв, що в минулому столітті цей дім називали особняком Дюперрона. Цілком можливо, що знаменитий кардинал збудував його або принаймні мешкав у ньому. В глибині подвір’я досі зберігся ґанок із кількома сходинками, в сад виходили через другий ґанок, притулений посередині внутрішнього фасаду. Хоча будинок був у вкрай занедбаному стані й добре облупився, у візерунку ґанкових перил та в скульптурному орнаменті обох фасадів історики можуть побачити натяк на плетені шнури, які прикрашали кардинальську шапку Дюперрона – наші предки полюбляли такі скульптурні каламбури. Маркіз д’Еспар займав нижній поверх – безперечно, заради того, щоб користуватися садом, який мав дві переваги, вельми важливі для здоров’я його синів: він був досить великий як для цього кварталу й виходив на південь. Розташований на вулиці, сама назва якої вказувала на крутосхил, дім стояв досить високо, що вберігало від вогкості навіть нижній поверх. Пан д’Еспар оселився тут, щоб бути неподалік від учбових закладів і наглядати за освітою синів і, певно, винайняв це помешкання за невисоку плату, бо в ті часи квартири тут були дешеві. Та й власник будинку навряд чи дуже торгувався, адже кімнати були у поганому стані й потребували ремонту. Отож пан д’Еспар міг дозволити собі деякі зайві видатки на влаштування, не ризикуючи здобути славу марнотрата. Високі стелі з декоративними прикрасами, розташування кімнат, дерев’яна обшивка стін, від якої залишилися одні рами, – усе дихало величчю, що її у старовину вміла надавати церква своїм творінням; сліди цієї величі художники знаходять і сьогодні у рештках, які вціліли від тієї старовини – хай то буде книга, одяг, стулка книжкової шафи або якесь крісло. За розпорядженням маркіза дерев’яні бордюри перефарбували в коричневі тони, що їх так полюбляли голландці й колишня паризька буржуазія, та й у наші дні вони надають особливого чару картинам живописців-жанристів. Стіни обклеїли шпалерами, вдало підібраними під колір бордюрів. Вікна завісили фіранками з недорогої матерії, що були, проте, в цілковитій гармонії з

усією обставою. Меблів було небагато, але в їхньому розташуванні відчувався бездоганний смак. Кожного, хто заходив до цього помешкання охоплювало приємне й радісне почуття, навіюване глибокою тишею і спокоєм, які тут панували, скромністю та гармонією кольорів – у тому значенні, який вкладають у цей вираз художники. Благородство у всьому, бездоганна чистота, цілковита відповідність між людьми й речами – усе це підказувало одне означення: затишний дім. Мало кого допускали в покої маркіза та його синів, і сусідам їхнє життя могло здаватися таємничим. В іншій частині будинку, яка виходила на вулицю, на четвертому поверсі були три великі кімнати, де, після перебування там друкарні, панували неймовірний розгром і пустка. Ці три кімнати пан д’Еспар використовував для роботи над виданням "Мальовничої історії Китаю", в них поміщалися контора, склад і кабінет, де він проводив частину свого дня; маркіз приходив сюди відразу після сніданку і залишався тут до четвертої години, наглядаючи за виданням, яке він здійснював. У тому кабінеті звичайно приймав він і відвідувачів. Його сини, повернувшись із школи, теж нерідко піднімалися до батька в кабінет. Кімнати першого поверху були ніби святилищем, де маркіз та його сини усамітнювалися від обідньої пори до наступного ранку. Отож його сімейне життя було дбайливо приховане від сторонніх очей. З челяді маркіз держав тільки стару куховарку, що віддавна працювала в його родині, та сорокарічного лакея, який служив йому, ще коли він не одружився з панною де Бламон-Шоврі. За хлопцями доглядала гувернантка. Порядок і чистота в помешканні свідчили про те, що ця жінка була глибоко віддана маркізові; вона вела господарство в домі й з материнською любов’ю піклувалася про дітей. Усі троє слуг, серйозні й небалакучі, здавалося, розуміли, якій меті підкорив маркіз своє домашнє життя. Різниця між їхніми звичками та звичками, притаманними більшості панської челяді, впадала всім у вічі, огортала дім ніби завісою таємничості й давала поживу для всіляких пліток, чому сприяла і поведінка самого маркіза д’Еспара. З цілком зрозумілих причин маркіз не спілкувався з пожильцями будинку. Надаючи великої ваги вихованню дітей, він оберігав їх від стосунків із чужими для них людьми. Можливо, він хотів також спекатися надокучливості сусідів. Така поведінка аристократа в часи, коли ліберальні настрої поширились у Латинському

кварталі, як ніколи раніше, неминуче розпалювала ниці пристрасті, почуття підлі й нікчемні, що призводило до пересудів у комірках воротарів, до перешіптування в коридорах – звичайно, ні маркіз, ні його слуги про це й не здогадувалися. Лакея називали єзуїтом, куховарку – лицеміркою, гувернантку – спільницею пані Жанрено, яка оббирала божевільного. А божевільним, звичайно, вважали маркіза. З часом пожильці, самі того не усвідомлюючи, стали пояснювати божевіллям мало не всі вчинки пана д’Еспара і любили побазікати про них, не знаходячи в них ані краплі глузду. Вони не вірили в успіх видання, присвяченого історії Китаю, і кінець кінцем переконали домовласника, нібито маркіз д’Еспар сидить без грошей, а сталося це тоді, коли через властиву заклопотаним людям забудькуватість він вчасно не заплатив податку й одержав з управління зборами повістку про примусове стягнення. 1 січня домовласник у письмовій формі зажадав від маркіза сплати комірного, а воротарка задля розваги затримала цей документ. 15 січня суд уже ухвалив постанову про стягнення плати, і воротарка знову віддала її панові д’Еспару надто пізно, а той подумав, що просто вийшло непорозуміння, він аж ніяк не сподівався зловорожих підступів від людини, в чиєму домі прожив уже дванадцять років. Судовий пристав наклав арешт на маркізове майно саме в ту мить, коли лакей пана д’Еспара збирався віднести домовласникові гроші. Про цей арешт на майно умисне розповіли людям, які були пов’язані з маркізом діловими стосунками, і дехто з них стривожився, а саме ті, котрі вже й раніше почали сумніватися в платоспроможності пана д’Еспара, стурбовані балачками про величезні суми, що їх нібито здирали з нього барон Жанрено із матір’ю. Підозри пожильців, кредиторів та домовласника начебто підтверджувались і надмірною ощадливістю маркіза в його особистих витратах. Він поводився як людина, що розорилася до цурки. Купуючи щось у місцевих крамарів, його слуги негайно розплачувалися за кожну дрібничку, начебто боялися наробити боргів; а якби вони попросили відпустити хай там що на віру, їм, напевне, відмовили б – так підірвали у кварталі кредит маркіза ганебні пересуди. Деякі крамарі доброзичливо ставляться до неакуратних платників, що підтримують із ними приятельські взаємини, і не терплять справних, якщо ті тримаються надто незалежно і не дають собі палець у рот покласти – вислів грубий,

але промовистий. Людям властива така поведінка. Майже в усіх прошарках суспільства вони ставляться прихильно до нікчем, які їм лестять, і недолюблюють тих, хто дошкуляє їм своєю вищістю, хай там у чому вона виражається. Крамар, що паплюжить королівський двір, має власних царедворців. Одне слово, спосіб життя маркіза та його синів неминуче мав озлобити сусідів, і їхнє роздратування мимоволі досягло тієї межі, коли людина не зупиняється перед підлістю, щоб занапастити ворога, якого створила собі сама. Пан д’Еспар був дворянином до самої кості, так само, як його дружина була великосвітською дамою; такі люди майже перевелись у Франції, і нині можна порахувати на пальцях осіб, що відповідають цьому означенню. Вони сформувалися на стародавніх уявленнях, на віруваннях, успадкованих від далеких предків, на звичках, засвоєних у дитинстві, а тепер утрачених. Щоб вірити в чистоту крові, в природжені привілеї, щоб подумки поставити себе над іншими людьми, треба від народження знати про відстань між патрицієм і плебеєм. Хіба можна повелівати, коли вважаєш інших рівними собі? Треба, щоб і виховання зміцнювало погляди, якими сама природа обдаровує вельмож, увінчуючи їх дворянською короною ще до того, як мати закарбує на їхньому чолі свій перший поцілунок. Такі погляди і таке виховання неможливі більше у Франції, де ось уже сорок років як випадок привласнив собі право дарувати дворянство, омиваючи своїх обранців кров’ю битв, позолочуючи їх славою, осяваючи ореолом генія; де скасовано закони про заповідне майно та майорат, і через те земельні володіння подрібнюються, а дворяни змушені клопотатися власними справами, замість віддавати всю увагу справам державним; де людина може добути собі велич лише в тривалому й напруженому труді. Настала нова ера. Пан д’Еспар, якщо дивитись на нього як на уламок грандіозної будівлі феодалізму, викликав шанобливий захват. Він вірив, що походження підносить його над юрбою, але визнавав також усі обов’язки дворянства; він був обдарований чеснотами і твердістю духу, які вимагаються від людини шляхетного походження. Саме в таких правилах виховав він дітей і від колиски вселив їм віру в свою касту. Глибоке почуття власної гідності, фамільна гордість, упевненість у власній значущості породили в них царствену велич, лицарську відвагу і поблажливу добрість можновладного сеньйора. Їхні манери відповідали

їхньому складу думок і здобули б схвалення при королівському дворі, але дратували всіх на вулиці Узвіз Святої Женев’єви, в цій країні рівності, якщо така взагалі існує, де до того ж маркіза д’Еспара усі вважали розореним і всі – від великого до малого – не визнавали привілеїв за дворянином без грошей, будучи переконані, що привілеї повинні належати багатим буржуа. Отже, відчуженість між цією родиною та її оточенням була не тільки видимою, а й глибоко внутрішньою.

– У батька – як і в дітей – зовнішність цілком відповідала духовному складу. Пан д’Еспар – на той час йому було десь років п’ятдесят – можна сказати, уособлював взірець вельможного дворянина XIX століття. Він був худорлявий, світловолосий, риси його благородного обличчя і вираз очей свідчили про високі почуття, але водночас вражали підкресленою холодністю, начебто всім своїм виглядом він вимагав особливої поваги до себе. Орлиний, ледь викривлений праворуч ніс (вада, не позбавлена своєрідної привабливості), голубі очі, високе чоло з різко випнутими надбрівними дугами, густа порость яких відкидала тінь на очі, згущуючи їхню синь, – усе вказувало на прямодушність, наполегливість, бездоганну порядність, але водночас надавало обличчю трохи дивного виразу. Ледь увігнутий лоб міг справді видатися позначеним печаттю безумства, а густі брови, що зрослися докупи, ще підсилювали своєрідність обличчя. У нього були білі й випещені руки аристократа, вузькі, з високим підйомом, ступні. Він невиразно вимовляв деякі звуки, заникувався, свої думки викладав плутано, й у співрозмовника складалося враження, що перед ним людина несерйозна, людина, котра – як то кажуть у народі – просто меле язиком, ні на чому не може зосередитись, сама себе уриває і не докінчує фрази. Ця чисто зовнішня вада була в різкому контрасті з твердою лінією рота і карбованими рисами обличчя. Його дещо поривчаста хода відповідала його манері розмовляти. Всі ці особливості начебто підтверджували божевілля, яке приписували маркізові. Завжди вишукано вбраний, він одначе витрачався на себе мало і по три-чотири роки носив той самий чорний сюртук, дбайливо вичищений лакеєм. Щодо синів пана д’Еспара, то обидва були вродливі й відзначалися тією особливою грацією, яка поєднується з аристократичною гординею. Здоровий рум’янець на щоках, ясний погляд, ніжна, прозора шкіра

свідчили про душевну чистоту, правильний розпорядок життя, рівномірний розподіл часу між трудами й розвагами. В обох було чорне волосся й голубі очі, ледь скривлений, як у батька, ніс, та, мабуть, від матері успадкували вони спокійну гідність у розмові, погляді та поставі, притаманну всім Бламонам-Шоврі. Їхні голоси, дзвінкі, мов кришталь, хвилювали душу і чарували своєю ніжністю; одне слово, жінка з радістю почула б такий голос, після того як утопила б погляд у синьому полум’ї їхніх очей. У їхній гордості проступала своєрідна скромність, цнотлива стриманість, таке собі noli me tangere[2]. Якби вони мали більше років, у цій поведінці можна було б запідозрити розрахунок, настільки вони збуджували бажання познайомитися з ними ближче. Старшому, графові Клеманові де Негрпелісу пішов шістнадцятий рік. Уже два роки як він скинув гарненьку англійську курточку, яку все ще носив його брат, віконт Камілл д’Еспар. Клеман уже півроку як перестав відвідувати колеж Генріха IV, він одягався тепер, як молодий денді, і досі тішився радістю, що її переживає підліток, убравшись у свій перший елегантний костюм. Батько не хотів, щоб син змарнував цілий рік на вивчення філософії й вирішив завершити його освіту курсом вищої математики. Крім того, маркіз навчав його східних мов, європейського дипломатичного права, геральдики та історії з першоджерел – із грамот, літописів, із законодавчих актів. Камілл тільки нещодавно перейшов у клас риторики.

День, який Попіно обрав для допиту маркіза д’Еспара, припав на четвер, коли занять у колежах немає. До дев’ятої години, чекаючи, поки прокинеться батько, хлопці гуляли в саду. Молодший брат уперше в житті збирався піти в тир і просив старшого, щоб той умовив батька дати йому дозвіл. Клеман не погоджувався. Віконт завжди трохи зловживав із того, що він слабший, і часто кидався в бійку з братом. Ось і тепер хлопці зрештою зчепились і заходилися борюкатись, розважаючись, мов школярі. Ганяючись один за одним по саду, вони зчинили гамір і розбудили батька; тепер він стояв біля вікна й дивився на них, але хлопці, збуджені битвою, не помічали його. Маркіз із радістю спостерігав за синами; їхні тіла спліталися, наче змії, обличчя, розпалені боротьбою, то блідли, то червоніли, очі метали блискавки, руки й ноги звивалися, мов струни на вогні; вони падали, підхоплювались на ноги і знову

зчеплювались, як борці на арені, даючи своєму батькові те відчуття щастя, яке винагороджує за найболючіші страждання бурхливого життя. Дві жінки з пожильців – одна на третьому, друга на другому поверсі – виглянули в сад і стали лихословити про старого безумця, який собі на втіху підбурює до бійки власних дітей. Негайно з вікон повисовувалися й інші голови. Маркіз помітив цікавих і покликав синів. Вони миттю здерлись на його підвіконня, стрибнули в кімнату, і Клеман відразу ж домігся для Камілла дозволу піти в тир. А в домі тільки про те й говорили, що маркізове божевілля проявилося в новій формі.

– Коли близько полудня з’явився Попіно із своїм писарем і, ввійшовши до будинку, запитав про пана д’Еспара, воротарка зголосилася провести їх на четвертий поверх і дорогою розповіла, як сьогодні вранці пан д’Еспар нацькував своїх синів одного на одного і сміявся, мов нелюд, – а нелюдом він і є, – дивлячись, як менший до крові покусав старшого, бо йому страх як хочеться, щоб діти на його очах роздерли один одного на шматки.

– А чому, спитаєте ви мене? – додала вона. – Ну, цього він і сам вам не скаже.

– Воротарка виголосила свій вирок уже на четвертому поверсі перед дверима, на яких висіло оголошення, що тут видають окремими випусками "Мальовничу історію Китаю". Брудна сходова площадка, замацані перила, двері, обляпані друкарською фарбою, розбите вікно, стеля, на якій підмайстри задля розваги понаписували кіптявою від димучих свічок усілякі неподобства, купи паперу та сміття, умисне або через недбалість навалені по кутках, – одне слово, видовище, яке постало перед очима Попіно, так наочно підтверджувало розповідь маркізи, що, попри всю свою неупередженість, слідчий просто не міг не повірити їй.

– От ви й прийшли, панове, – сказала воротарка. – Чудо, а не контора. Тут китайці зжерли стільки грошей, що вистачило б на весь квартал.

Писар з усмішкою глянув на Попіно, і той теж мало не всміхнувся, проте зумів зберегти серйозність, яка подобає слідчому. В першій кімнаті вони побачили старого, який, мабуть, водночас виконував обов’язки розсильного, комірника і касира. Цей старий був майстер на всі руки у "китайських справах". Попід стінами тяглися довгі полиці, завалені вже надрукованими випусками. В протилежному кінці кімнати за дерев’яною перегородкою із заґратованим віконцем, завішеним ізсередини зеленими фіранками, було щось на зразок кабінету. Там таки була каса – на це вказував отвір для видачі грошей.

– Мені треба бачити пана д’Еспара, – сказав Попіно, звертаючись до старого в сірій блузі.

Комірник відчинив двері до сусідньої кімнати. Там слідчий і писар побачили статечного, але скромно вдягненого старого з сивим волоссям і з орденом Людовіка Святого на грудях. Сидячи за столом, він порівнював кольорові відбитки і відірвався від свого діла, щоб глянути на відвідувачів. Ця невеличка кімната правила за контору й була завалена книжками та коректурами. В ній стояв і другий стіл, пофарбований у чорний колір, за яким, напевне, працював хтось іще, в цю мить відсутній.

– Я маю честь бачити перед собою пана д’Еспара? – спитав Попіно.

– Ні, добродію, – відповів старий, підводячись. – А ви в якій справі до нього? – запитав він, підходячи до прибулих із вишуканою ґречністю бездоганно вихованого аристократа.

– В суто особистій, ласкавий пане, – відповів Попіно.

– Д’Еспар, тут до тебе прийшли, – сказав старий з манерами вельможі, заходячи до останньої кімнати, де маркіз біля каміна читав газети.

В цьому кабінеті на підлозі лежав потертий килим, на вікнах висіли штори з простого полотна, стояли кілька стільців з червоного дерева, два крісла, круглий секретер, висока конторка, а на каміні – поганий годинник і два старі свічники. Сивоголовий старий провів туди Попіно й писаря і запропонував їм стільці, наче він був господарем дому. Маркіз мовчки ждав. Після взаємних привітань, під час яких слідчий уважно роздивлявся гаданого безумця, маркіз, природно, поцікавився метою візиту. Тоді Попіно подивився на старого з аристократичними манерами та на маркіза досить промовистим поглядом.

– Я вважаю, пане маркіз, – пояснив слідчий, – що характер моїх обов’язків і доручене мені розслідування вимагають, щоб ми з вами залишилися наодинці, хоча закон у подібних випадках дозволяє присутність родичів. Я слідчий суду першої інстанції департаменту Сени, і голова суду доручив мені допитати вас щодо фактів, викладених у клопотанні маркізи д’Еспар про запровадження над вами опіки.

Старий вийшов з кімнати. Писар зачинив за ним двері й без церемоній розташувався за конторкою, розклавши там свої папери і наготувавшись вести протокол. Попіно не відводив погляду від пана д’Еспара, він спостерігав, як той сприйняв заяву, таку образливу для кожної нормальної людини. Блідий, як усі блондини, маркіз так і спалахнув від гніву; його всього пересмикнуло, він сів, поклав газету на камін і опустив очі. Та він швидко опанував себе і з аристократичною незворушністю почав роздивлятися слідчого, ніби хотів прочитати в нього на обличчі, що це за людина.

– Чому ж, добродію, мене не попередили про наявність такого клопотання? – запитав він.

– Вважають, пане маркіз, що в осіб, над якими вимагають запровадити опіку, не все гаразд з головою, і тому попереджати їх про такі заяви немає сенсу. Обов’язок суду полягає в тому, щоб передусім з’ясувати, чи слушні докази позивача.

– Цілком справедливо, – відповів маркіз. – У такому разі, добродію, будьте ласкаві повідомити мене, що я повинен…

– Ви повинні тільки відповісти на мої запитання, не пропустивши жодних подробиць. Хоч би якими делікатними були причини вашої поведінки, що дала пані д’Еспар привід подати це клопотання, говоріть сміливо. Думаю, нема потреби запевняти вас, що суд знає свої обов’язки і в подібних випадках гарантує дотримання найсуворішої таємниці…

– А що буде, добродію, – сказав маркіз, на обличчі в якого з’явився вираз невдаваного страждання, – коли мої свідчення кинуть тінь на поведінку пані д’Еспар?

– Суд може висловити їй догану, мотивуючи своє рішення.

– А чи така догана обов’язкова? Якби я попросив вас, перш ніж відповісти на ваші запитання, щоб суд у своєму рішенні не висловив нічого образливого для пані д’Еспар у разі сприятливих для мене висновків слідства, – чи моє прохання буде взяте до уваги?

Слідчий подивився на маркіза, і ці двоє благородних людей без слів зрозуміли один одного.

– Ноелю, – звернувся Попіно до писаря, – вийдіть до сусідньої кімнати. Я вас покличу, коли буде треба. Якщо в основі вашої справи лежить прикре непорозуміння – а це здається мені ймовірним, – провадив він, коли писар вийшов, – я можу пообіцяти вам, пане маркіз, що суд зважить на ваше прохання і діятиме делікатно. Перше звинувачення, висунуте проти вас пані д’Еспар, – найсерйозніше, і я прошу вас роз’яснити його мені, – сказав слідчий після короткої мовчанки. – Йдеться про те, що ви гайнуєте свій статок заради такої собі пані Жанрено, вдови власника річкової баржі, чи, точніше, заради її сина, полковника Жанрено, якому ви так протегуєте, що влаштували його на службу, звернувшись безпосередньо до короля і навіть знайшли для нього багату наречену.

Клопотання дає підстави думати, що для такої прихильності не існує розумної причини – навіть із тих, які мораль рішуче осуджує…

Зненацька маркіз густо почервонів, навіть сльози набігли йому на очі й заблищали на віях; але гордість і глибока переконаність у своїй правоті допомогли йому здолати вразливість, яку в чоловіка вважають слабістю.

– Сказати правду, добродію, – мовив маркіз зміненим голосом, – ви ставите мене у скрутне становище. Мотиви своєї поведінки я хотів забрати з собою в могилу… Щоб пояснити їх, я повинен оголити перед вами приховані рани, довірити вам честь своєї родини і розповісти про самого себе – а це тема вельми делікатна, як ви самі розумієте. Сподіваюся, добродію, що все залишиться між нами. Ви знайдете, думаю, юридичну форму, в якій подасте своє рішення, і не посилаючись на мої зізнання…

– Можете бути спокійні, пане маркіз.

– Незабаром після мого одруження, – почав пан д’Еспар, – моя дружина розтринькала стільки грошей, що мені довелося узяти позику. Гадаю, вам відомо, яке було становище дворянства під час Революції? Мені не дозволяли мати ні управителя, ні повіреного у справах. У наш час майже всі дворяни змушені самі вести свої справи. Мій батько перевіз до Парижа більшість документів на земельні володіння в Лангедоці, Провансі та Конті; він небезпідставно боявся обшуків, що їх влаштовували тоді з метою вилучення фамільних паперів дворянства або, як тоді казали, привілейових грамот. Ми походимо з роду Негрпеліс. Ім’я і титул д’Еспарів ми здобули за Генріха Четвертого, завдяки шлюбові, який приніс нам землі та маркізат за умови, що ми приєднаємо до нашого герба герб старовинного беарнського роду д’Еспарів, спорідненого по жіночій лінії з домом д’Альбре: щит розділений на чотири поля, по золотому полю три чорні смуги, по лазуровому полю дві схрещені срібні лапи грифонів з черленими пазурями – і знаменитий девіз: Des partem leonis[3] . У ті самі часи, коли відбувся цей шлюб, ми втратили Негрпеліс, містечко, що в роки релігійних війн здобуло не

меншу славу, аніж мій предок, який носив тоді це ім’я. Негрпеліс, ватаг католиків розорився: протестанти не пощадили друга Монлюка і спалили його маєток. Королівська влада поставилася до Негрпеліса несправедливо: він не дістав ні маршальського жезла, ні управління якою-небудь провінцією, ні винагороди. Карл Дев’ятий, який любив його, помер так і не встигши віддати йому належне. Правда, Генріх Четвертий посприяв його одруженню з панною д’Еспар і закріпив за ним маєтності цього роду; але весь статок Негрпелісів уже перейшов до позикодавців. Моєму прадідові, маркізу д’Еспарові, як і мені, довелося зовсім молодим узятися за справи, коли його батько помер, проциндривши багатство своєї дружини і залишивши йому тільки землі, які перейшли від роду д’Еспарів, але за винятком удовиної частки. Молодий маркіз д’Еспар опинився в досить скрутному становищі, тим більше, що він служив при дворі. Хоча Людовік Чотирнадцятий ставився до нього прихильно, і королівська ласка принесла йому багатство. Але саме відтоді, добродію, і лягла на наш герб нікому не відома пляма, брудна й кривава, пляма, яку я тепер змиваю. Я довідався про цю таємницю із земельних документів Негрпеліса та з давніх листів.

В цю урочисту хвилину маркіз не затинався, не повторював, як звичайно, одні й ті самі слова. Але, думаю, кожен мав нагоду спостерігати, як люди, що страждають цими вадами за буденних обставин життя, звільняються від них, коли їхню мову надихає пристрасть.

– Нантський едикт було скасовано, – провадив він. – Можливо, вам відомо, добродію, що багатьом королівським улюбленцям скасування едикту дало нагоду забагатіти. Людовік Чотирнадцятий відбирав землі в протестантів, які відмовилися скоритись королівському указу й не продали маєтків, і роздавав їх своїм вельможам. Кілька царедворців подались, як тоді казали, полювати на протестантів. Я, наприклад, з’ясував, що землі, які нині належать двом герцогським родинам, були відібрані у нещасливих негоціантів. Я не стану пояснювати вам, юристові, які пастки наставляли на втікачів, котрі намагалися вивезти свої великі статки; вам досить буде знати, що володіння Негрпеліс, куди входили

двадцять дві парафії і право на місто, а також землі Граванж, які, правда, колись за давніх-давен, належали нам, у ті часи були власністю однієї протестантської родини. Мій дід дістав їх у дар від Людовіка Чотирнадцятого – і це було актом страхітливої несправедливості. Власник цих земель, вірячи в те, що йому вдасться повернутись до Франції, оформив фіктивний продаж маєтків і збирався виїхати до Швейцарії, куди ще раніше відіслав родину. Мабуть, він хотів скористатися відстрочками, які давав указ, щоб упорядкувати свої справи. За наказом губернатора, того чоловіка заарештували, підставний покупець зізнався, бідолаху-негоціанта повісили, а землі дістались моєму дідові. Хотів би я нічого не знати про те, яку роль зіграв мій предок у цьому темному ділі; та річ у тім, що губернатор доводився йому дядьком по материнській лінії, і мені, на лихо, потрапив до рук лист, у якому він просив мого діда поклопотатися за нього перед "Богоданим" – так називали царедворці свого короля. Про жертву в листі згадано лише мимохідь і в такому зневажливо-жартівливому тоні, що я здригнувся. І це ще не все, добродію. Щоб урятувати життя батькові, родина прислала із Швейцарії викуп за нього; губернатор спокійнісінько узяв гроші й так само спокійнісінько відправив бідолаху на той світ.

Маркіз д’Еспар на якусь мить замовк – мабуть, ці спогади досі пригнічували його.

– Нещасливця звали Жанрено, – провадив він. – Тепер ви розумієте мотиви моєї поведінки. Я не міг без пекучого сорому згадувати про ганебну таємницю, яка заплямувала честь нашого роду. Це багатство дало моєму дідові змогу одружитися з панною Наваррен-Лансак, спадкоємицею всіх володінь молодшої гілки цього роду, на той час куди багатшою, аніж старша гілка Наварренів. Так мій батько став одним з найбільших поміщиків у королівстві. За дружину він узяв мою матір, представницю молодшої лінії роду Гранльє. Дивно, але нечесно нажите добро пішло нам на користь! Сповнений рішучості негайно залагодити кривду, я написав у Швейцарію і не заспокоївся, аж доки напав на слід нащадків того протестанта… Кінець кінцем я довідався, що Жанрено, дійшовши до крайніх злиднів, покинули Фрібур і знову оселились у

Франції, й нарешті я таки знайшов пана Жанрено, простого лейтенанта кавалерії в армії Бонапарта і законного спадкоємця тієї нещасливої родини. З мого погляду, добродію, права Жанрено не підлягають сумніву. Але як могли вони поновити їх, де знайшли б вони юридичну зачіпку, щоб порушити позов проти теперішніх власників цих земель? До якої земної влади могли звернутися ці вигнанці? Справедливий суд ждав їх тільки на небесах, а точніше, ось тут, добродію, – сказав маркіз, ударивши себе в груди. – Я не хотів, щоб мої діти колись подумали про мене те саме, що подумав я про свого батька та діда; я прагнув передати їм у спадок своє майно та герб незаплямованими, я не хотів, щоб моя поведінка дала їм підстави вважати дворянську честь пустим звуком. Крім того, якщо обстоювати політичну справедливість, то чи мають емігранти моральне право виступати проти конфіскацій, проведених Революцією, і водночас володіти землями, які вони здобули внаслідок конфіскації злочинної? В особі ж пана Жанрено та його матері я зустрів людей бездоганної порядності: послухати їх, то це вони мене грабують. Попри мої наполягання, вони погодилися прийняти від мене лише стільки, скільки коштували ці землі в ті часи, коли наш рід отримав їх від короля. Цю вартість ми визначили в мільйон сто тисяч франків, причому вони надали мені право виплати на мій власний розсуд і без процентів. Щоб виконати це зобов’язання, мені довелося на довгий час відмовитися від усіх прибутків. Ось тоді, добродію, й розвіялися мої ілюзії щодо пані д’Еспар. Коли я запропонував їй покинути Париж і оселитися в провінції, де ми змогли б цілком пристойно жити на половину наших прибутків і завдяки цьому скоріше сплатити борг, про який я розповів їй, не згадуючи про деякі темні обставини справи, пані д’Еспар назвала мене божевільним. І я зрозумів справжній характер своєї дружини: вона з легким серцем схвалила б поведінку мого діда, доля гугенотів анітрохи не хвилювала її. Наляканий її бездушністю, її байдужістю до дітей, яких вона віддала мені без жалю, я розлучився з нею, заплативши наші спільні борги й залишивши їй увесь її статок. Вона заявила мені, що не збирається розплачуватися за мої дурні химери. Не маючи достатніх засобів для життя та освіти дітей, я вирішив виховати їх сам і домогтися, щоб вони стали людьми мужніми і шляхетними. На свої прибутки я придбав державні папери, і мені пощастило розквитатися скоріше, ніж я

сподівався, бо я виграв на підвищенні процентів. Залишивши для себе та своїх дітей чотири тисячі ліврів на рік, я міг би виплачувати тільки по двадцять тисяч екю і в такому разі звільнився б від узятих на себе зобов’язань років через вісімнадцять, не раніше; та недавно я вже виплатив усе – мільйон і сто тисяч франків. Я щасливий, що виконав свій обов’язок, не завдавши найменшої шкоди дітям. Оце ті причини, добродію, які спонукали мене виплачувати гроші пані Жанрено та її синові.

– Виходить, маркіза знала, чому ви стали жити як відлюдник?

– Так, добродію.

Попіно досить промовисто стенув плечима, рвучко підвівся й відчинив двері кабінету.

– Ноелю, можете йти собі, – сказав він писареві. – Пане, – провадив слідчий, звертаючись до маркіза, – хоча мені все ясно після того, що ви розповіли, все ж таки я хотів би почути від вас і про інші факти, наведені у клопотанні. Так, ви взялися за комерційну справу – заняття, яке не личить людині шляхетного походження.

– Про це я не хотів би тут говорити, – сказав маркіз і знаком попросив слідчого йти за собою. – Нувйоне, – звернувся він до старого, – я спущуся до себе. Скоро повернуться діти, залишайся з нами обідати.

– То ваше помешкання не тут, пане маркіз? – запитав Попіно, спускаючись сходами.

– Ні, добродію. Ці кімнати я винайняв для контори видавництва. Погляньте, – мовив він, показуючи на оголошення, – офіційно "Мальовничу історію Китаю" видаю не я, а один із найшанованіших паризьких книгарів.

Маркіз повів слідчого на перший поверх.

– Ось моє помешкання, – сказав він.

Попіно розчулила скоріш невимушена, ніж вишукана поезія, якою дихала ця затишна оселя. Погода стояла чудова, вікна були відчинені, і до кімнат вливалися пахощі рослин та квітів; сонячні промені звеселяли й пожвавлювали коричневі тони дерев’яних панелей. Оглянувши все навколо, Попіно подумав, що божевільний навряд чи зміг би створити чарівну гармонію, яка так вразила його в цю хвилину.

"От би мені цю квартиру", – подумав він.

– Ви, мабуть, скоро виїдете звідси? – запитав він маркіза.

– Сподіваюся, – відповів той. – Але я зачекаю, поки менший син закінчить школу й характер у моїх дітей цілком сформується. Тільки тоді я введу їх у світське товариство й дозволю близькі взаємини з матір’ю. Крім того, я хочу, щоб вони поповнили свою солідну освіту в мандрах: нехай побувають у європейських столицях, подивляться на людей та світ і звикнуть розмовляти мовами, які вивчали. Сідайте, добродію, – сказав він, коли вони увійшли до вітальні. – Знаєте, мені було незручно говорити про видання "Історії Китаю" при графові де Нувйоні, давньому другові нашої родини. Він повернувся з еміграції зовсім без грошей, і я з ним розпочав це діло, більше заради нього, ніж заради себе. Не відкривши йому справжньої причини мого усамітнення, я сказав, що теж розорився, але в мене, мовляв, лишилося досить грошей, щоб розпочати справу, в якій він може бути мені корисним. Моїм вихователем був абат Грозьє; Карл Десятий, під чию опіку перейшла бібліотека Арсеналу, ще коли він не був королем, на моє прохання, призначив його туди бібліотекарем. Абат Грозьє глибоко вивчив Китай, його побут і звичаї; свої знання він передав мені в тому віці, коли важко не захопитися до самозабуття тим, що вивчаєш. У двадцять п’ять років я вже знав китайську мову і, мушу признатися, я завжди відчував мимовільний захват, думаючи про цей

народ, який підкорив своїх завойовників; народ, чиї літописи беруть початок у багато давніші часи, ніж часи міфологічні чи біблійні; народ, який, спираючись на незрушні традиції, зберіг недоторканою свою країну – країну, де пам’ятники по-справжньому величні, управління досконале, перевороти неможливі, де ідеал прекрасного розуміють як першоджерело мистецтва, позбавленого практичної вартості, де розкіш і ремесла досягли рівня, якого нам ніколи не перевершити, тоді як китайці не поступаються нам навіть у тих галузях, де ми віримо в свою перевагу.

Та хоч іноді мені й кортить пожартувати з наших порядків, порівнюючи Європу з Китаєм, я все ж таки французький дворянин, а не китаєць. Якщо вас бентежить фінансова сторона моєї справи, я можу дати вам докази, що ми маємо дві з половиною тисячі передплатників на це літературне, іконографічне, статистичне і релігійне видання, монументальне значення якого визнають повсюди; наші передплатники живуть у всіх країнах Європи, лише у Франції їх нараховується тисяча двісті. Передплатна ціна на "Історію Китаю" становить близько трьохсот франків, і граф де Нувйон матиме з цього шість-сім тисяч річного прибутку – адже турбота про його достаток і була таємною причиною, яка спонукала мене взятися за це діло. Щодо мене, то я сподіваюся на ці прибутки влаштувати деякі розваги своїм дітям. Сто тисяч франків, що їх я мимохідь придбав, підуть на оплату уроків фехтування, на коней, на костюми, на театр, на вивчення музики й живопису, на книжки, які їм захочеться купити – одне слово, на всі ті примхи, що їх так приємно задовольняти батькові. Якби мені довелося відмовити в цих радощах моїм любим дітям – а вони цілком заслужили їх своєю мужністю та наполегливим навчанням – жертва, яку я приношу заради честі нашого імені, здалася б мені удвічі тяжчою. За ті дванадцять років, добродію, які я прожив далеко від світського товариства, виховуючи синів, мене зовсім забули при дворі. Я відмовився від політичної кар’єри, я втратив славу, успадковану від предків, і не набув нової, яку міг би передати дітям; а проте наш рід нічого не втратив – я виховав благородних людей. Якщо я не став пером, то мої сини здобудуть це звання, присвятивши себе чесному служінню батьківщині й зробивши їй неоціненні послуги. Змивши пляму ганьби з нашого роду, я забезпечив йому славне майбутнє: хіба не

виконав я свій високий обов’язок, хоч для цього мені й довелося усамітнитися від світу й зректися шанолюбних задумів? Чи хочете, ви, добродію, почути від мене ще якісь роз’яснення?

В цю мить у дворі зацокотіли кінські копита.

– А ось і вони, – сказав маркіз.

Незабаром до вітальні, весело вимахуючи хлистами, увійшли два підлітки, вбрані елегантно й водночас просто, в рукавичках, у чоботях із острогами. Їхні обличчя розчервонілися на свіжому повітрі й пашіли здоров’ям. Обидва потиснули руку батькові, обмінялися з ним, як з найближчим другом, поглядами, в яких світилася ніжна приязнь, і холодно вклонилися слідчому. Попіно визнав за недоречне розпитувати маркіза про його взаємини з дітьми.

– Добре розважилися? – запитав пан д’Еспар, звертаючись до синів.

– Чудово, тату. На перший раз я збив шість ляльок дванадцятьма пострілами! – похвалився Камілл.

– А де ви були?

– В Булонському лісі. Ми там зустріли матір.

– Вона зупинила карету, щоб поговорити з вами?

– Ми так швидко мчали, що навряд чи вона помітила нас! – відповів молодий граф.

– Чому ж ви не під’їхали й не привіталися з нею?

– Мені здається, тату, вона не дуже любить, коли ми підходимо до неї при людях, – тихо сказав Клеман. – Ми вже надто дорослі.

Слідчий мав добрий слух і розчув цю останню фразу, від якої маркіз ледь помітно спохмурнів. Попіно з приємністю спостерігав за батьком і дітьми. Його погляд з якоюсь особливою ніжністю зупинився на маркізові д’Еспарові, чиї риси обличчя, поведінка й манери свідчили про бездоганну порядність, про духовну чистоту і лицарську шляхетність, про благородство в усій його красі.

– В…ви б…бачите, д…добродію, – мовив маркіз, знову починаючи заникуватись, – ви б…бачите, що представники правосуддя м…можуть приходити с…сюди, коли їм заманеться; ат…тож, коли їм заманеться. Тут і справді можна поб…бачити божевільних. Дітей, які трохи б…без тями від свого б…батька і б…батька, що б…божевільно любить своїх дітей. Але таке божевілля ні для кого не становить небезпеки.

В цю мить у передпокої загримів голос пані Жанрено, і славна жінка вдерлася до вітальні, хоч лакей і намагався затримати її.

– Нема мені коли тут стовбичити! – крикнула вона. – Атож, пане маркіз, – провадила жінка, розкланявшись на всі боки, – мені треба побалакати з вами негайно. О лихо! То я таки запізнилася, пан кримінальний суддя вже тут.

– Кримінальний суддя? – вигукнули обидва хлопці.

– А я, дурна, сподівалася вас удома застати, та де вже там, коли ви зранку гайнули сюди. Так воно й буває. Як треба оббрехати порядного чоловіка, то ви, крутії, тут як тут. Я, пане маркіз, прийшла сказати, що ми з сином усе-усе вам повернемо, адже йдеться про вашу честь. Та і я, і мій син ладні вам навіть своє віддати, щоб тільки вам не було жодної прикрості. Їй-богу, тільки дурневі заплішеному могло прибандюритися взяти вас під опіку…

– Батька під опіку? – вигукнули хлопці, мимоволі тулячись до маркіза. – В чому річ?

– Замовкніть, добродійко! – сказав слідчий.

– Діти, залиште нас, – звелів маркіз.

Обидва хлопці, хоч і дуже стривожені, без найменшого заперечення вийшли в сад.

– Пані, ті гроші, які передав вам маркіз, ви можете вважати своїми на цілком законних підставах, – сказав Попіно, – хоча пан д’Еспар надто благородний у своєму розумінні порядності. Якби від кожного, хто володіє майном, захопленим за тих або тих обставин, хай навіть нечесними засобами, закон вимагав повернути його через півтораста років колишньому власникові, то небагато залишилося б у Франції маєтностей, які можна вважати законними. Двадцять дворянських родин збагатилися, розділивши між собою статок Жака Кера, не один принц королівської крові примножив свої володіння завдяки конфіскаціям, які провели на користь своїх прихильників англійці, коли вони підкорили частину Франції. Наше законодавство дозволяє панові маркізу розпоряджатися своїми прибутками на власний розсуд, і ніхто не може звинуватити його в марнотратстві. Людину беруть під опіку, коли її вчинки не мають під собою ніяких розумних підстав, але в даному випадку передача вам коштів спричинена найдостойнішими, найшляхетнішими мотивами. Отож ви маєте повне право зберегти все отримане, не терзаючись докорами сумління, і хай собі світ лихословить, скільки йому заманеться, про великодушний вчинок маркіза. В Парижі навіть найчистішу доброчесність не пощадить найбрудніша обмова. Вельми прикро, що на тлі наших звичаїв вчинок маркіза вражає своїм благородством. Задля честі своєї країни я хотів би, щоб такі вчинки у Франції вважали буденними. Та уявлення в нас панують такі, що, порівняно з іншими, пан д’Еспар здається людиною, яку слід увінчати лаврами, а не погрожувати їй опікою. За всю свою тривалу судову практику я не бачив і не чув нічого, що зворушило б мене так, як

зворушило почуте й побачене тут. Але ж цілком природно знайти найвищу доброчесність саме в людині, яка розуміє, до чого зобов’язує її шляхетне походження. Сподіваюся, що після моїх слів, ви пане маркіз, повірите в мою скромність і спокійно поставитеся до суду, якщо він буде.

– От і чудово! – вигукнула пані Жанрено. – Оце суддя так суддя! Знаєте, шановний, я б і поцілувала вас, якби не була такою почварою. Ви говорите як по писаному.

Маркіз простяг Попіно руку, і Попіно щиро її потис, кинувши на цього славного у приватному житті чоловіка погляд, сповнений глибокого розуміння, а маркіз відповів йому ласкавою усмішкою. Ці двоє людей, таких порядних, таких великодушних, один – буржуа бездоганної поведінки, другий – дворянин, сповнений високих почуттів, зблизилися один з одним тихо, без струсу, без вибуху почуттів, як зливаються два світлі промені. Добрий геній цілого кварталу почув себе гідним потиснути руку цьому двічі шляхетному чоловікові, а маркізові серце підказало, що рука цього судді з тих, які ніколи не стомлюються творити добрі діла.

– Пане маркіз, – сказав Попіно, відкланюючись, – я радий сказати вам, що вже після ваших перших слів я визнав за непотрібне вести протокол допиту. – Наблизившись до маркіза, він відійшов з ним до вікна і сказав йому: – Вам час повернутися до колишнього життя. Мені здається, в цьому ділі маркіза перебуває під чиїмось впливом, і вам негайно треба почати боротьбу з тією людиною.

Уже вийшовши на подвір’я, а потім і на вулиці, Попіно кілька разів озирнувся, розчулений згадкою про недавню розмову. Такі спогади ніколи не стираються з пам’яті й оживають там щоразу, коли душа потребує розради.

"Це помешкання дуже мені до вподоби, – міркував слідчий, повертаючись додому. – Якщо пан д’Еспар звідси виїде, я найму його…"

Назавтра, близько десятої ранку, Попіно, який напередодні виклав свої висновки в письмовій формі, попрямував до Палацу правосуддя, збираючись здійснити суд швидкий і справедливий. Коли він увійшов до гардеробної, щоб одягти мантію, служитель повідомив йому, що голова суду чекає його у себе в кабінеті. Попіно зразу ж пішов туди.

– Добридень, любий Попіно, – сказав голова суду й відвів його до вікна.

– Ви мене кликали, пане голова? Ідеться про щось серйозне?

– Дрібниці, – відповів голова. – Вчора я мав честь обідати в одному товаристві з міністром юстиції, і він поговорив зі мною сам на сам. До нього дійшли чутки, що ви пили чай у маркізи д’Еспар, чию справу вам доручено розслідувати. Він дав мені зрозуміти, що краще б вам не брати участі в цьому процесі.

– Запевняю вас, пане голова, що я пішов від маркізи саме в ту мить, коли подали чай, до того ж моє сумління…

– Так, так, – урвав його голова, – весь суд, обидві його палати, весь Палац правосуддя – усі ми знаємо вас. Я не стану повторювати, що я сказав про вас його ясновельможності, але ж ви знаєте: дружина цезаря повинна бути поза підозрою. Тому ми й не порушуємо через цю дрібничку питання про судову дисципліну, а хочемо владнати все по-сімейному. Щиро кажучи, це стосується більше суду, ніж вас.

– Але якби ви знали, пане голова, в чім суть цієї справи, – сказав слідчий, намагаючись дістати свою доповідь із кишені.

– Я глибоко переконаний, що ви підійшли до справи з цілковитою неупередженістю. Доводилось і мені, коли я був у провінції простим суддею, випити не одну чашку чаю з людьми, яких мені належало судити, але що вдієш, коли сам міністр юстиції звернув на це увагу, можуть

початися балачки, а суд повинен убезпечити себе від пліток. Будь-яке зіткнення з громадською думкою таїть у собі небезпеку для суддівського стану, адже ми воюємо нерівною зброєю! Газетярі можуть вигадувати й писати все, що їм заманеться, а наша гідність не дозволяє нам відповідати навіть на очевидні наклепи. Втім, я уже про все домовився з вашим головою і замість вас призначать Камюзо. Все влаштується по-сімейному. Так от, подайте прохання про самовідвід. Я прошу вас про це як про особисту послугу. Натомість вас нагородять орденом Почесного легіону, який ви давно заслужили. Обіцяю вам.

Тут увійшов, догідливо вклонившись голові та Попіно, пан Камюзо, слідчий, недавно переведений у Париж із провінції. Побачивши його, Попіно не зміг утриматися від іронічної посмішки. Цей блідий, русявий молодик, сповнений таємного шанолюбства, вочевидь, був здатний, на догоду можновладцям, повісити і винного, і невинного, наслідуючи скоріше приклад Лобардемона, ніж Моле. Уклонившись їм обом, Попіно вийшов. Він визнав нижчим за свою гідність спростовувати брехливе звинувачення, висунуте проти нього.

Париж, лютий 1836 р.